

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI

Weyisow Begmyrat

YLMY BARLAGLARYŇ ESASLARY

**(Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň
filologiýa fakultetleri üçin okuw kitaby)**

ASGABAT-2009

Kitap ylym, ylmy işgär, ylmy derejeler we ylmy atlar, ylmy edaralar, umuman, ylmy iş hakda esasy maglumatlary öz içine alýar. Onda ýyllyk, diplom we dissertasion işler boýunça zerur maslahatlar berilýär.

Ylmy redaktor taryh ylymlarynyň kandidaty, dosent Hanmyradow G. N.

**GARAŞSYZ, BAKY BITARAP TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

GARAŞSYZ, BAKY BITARAP TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Täze Galkynyşlar zamanasynda ýurdumyzyň halk hojalygyna zerur ýokary derejeli hünärmenleriň we ylmy işgärleriň taýýarlanylýşynyň hilini gowulandyrmakda möhüm serişde hökmünde talyplaryň ylmy-barlag işlerine aýratyn üns berilýär. Ýurdumyzyň ýokary mekdeplerinde olaryň ylmy-barlag işlerine ugrukdyrylýşynyň görnüşleri, mazmuny barha kämilleşdirilýär. Ylym, ylmy işgär, ylmy iş hakda ginişleýin düşünje berilýär “Ylmy barlaglaryň esaslary” dersiniň bu meselede aýratyn uly ähmiýeti bar.

Bu dersde talyplara ylmy bilimleriň durmuşy bilimlerden tapawudy, ylmyň jemgyýetdäki hyzmaty, häzirki zaman ylmyň häsiýetli aýratynlyklary hakda zerur maglumatlar berilýär, ylmy işgärleriň taýýarlanylýşy, ylmy derejeler we ylmy atlar düşündirilýär, ylmy edaralar, olarda ylmy işiň guralyşy we dolandyrylyşy, ylmy işiň beýleki işlerden tapawutly aýratynlyklary, ylmy-barlaglaryň görnüşleri, ylmy işiň tapgyrlary öwredilýär.

Talyplar özlere berkidilen temalar boýunça iş alyp barmak netijesinde ylmy edebiýatlary gözlemegi, tapmagy, okap özlesdirmegi, faktik maglumatlary toplamagy, ylmy işiň meýilnamasyny düzmegi, derňew usulyny saýlap almagy, derňew geçirmegi, ylmy işiň ýazgysyny taýýarlamagy, öz geçiren ylmy barlagynyň netijesinden doklad, makala, ýyllyk we diplom işlerini ýazmagy we goramagy öwrenýärler.

“Ylmy barlaglaryň esaslary” dersi talyplara diňe ylmy-barlag işlerini alyp barmagyň usulyýetini öwredýänligi bilen däl, eýsem olarda ylmy pikirlenmäniň ösmegine ýardam edýänligi bilenem, özbaşdak ylmy iş alyp barmak başarnyklaryny kemala getirýänligi bilenem uly ähmiýete eýedir.

“Ylmy barlaglaryň esaslary” talyp ýaşlara ylym we ylmy iş hakdaky esasy maglumatlary öwretmek, özbaşdak pikir ýöretmek ukyplaryny ösdürmek, ünslerini ylmy döredijilige gönükdirmek maksady bilen ýokary mekdepleriň okuw maksatnamalaryna 1979-njy ýylda aýratyn ders hökmünde girizilipdi. Filologiýa fakultetleriniň talyplaryna niýetlenilýän bu kitap awtoryň dürli çeşmelerden ýygnan maglumatlarynyň hem-de özüniň bu ugurdan köp ýyllyk iş tejribesiniň esasynda ýazyldy.

Işiň golýazmasyny okap, onuň hiliniň gowulanmagyna ýardam eden kärdeşlerimize öz minnetdarlygymyzy bildirýäris.

Her bir döwrüň öz öňe çykaryan talaplary hem çözmeli meseleleri bolýar. XXI asyr tutuş dünýä boýunça alanynda aňyýet we tehnologik asyrdyr, muny umumylykda ylymlar asyry diýip atlandyrmak dogry bolardy.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow**

YLYM WE ONUŇ JEMGYÝETDÄKI HYZMATY

I.Ylym - jemgyýetiň öndüriji güýji hökmünde

Beýik Magtymguly Pyragynyň pederi Döwletmämmet Azady özüniň meşhur “Wagzy-azat” eseriniň üçünji babyny ýörite ylma we alymlara bagyşlapdyr. Onuň bu hakda şeýle ajaýyp setirleri bar (Gysgaldylp alyndy):

Bes amalsyz alym ogşar jahyla.
Nefgy ýetmez ylmydan hergiz ile.

Ýagny bil haýwany andan ýagşyrak.
Bolsa akylyň, bolawer andan ýyrak!

Alym kim agmalydan ýokdur nyşan.
Göwredir kim ýok turur içinde jan!

Eý byradar, hak söz ermiş ýagşylyk.
Hoş söz ile eýlegil ýagşy gylyk!

Bes ylym dürdür, anyň ýok gymmaty,
Hak aňa berdi begäýet hümmeti.

Sahyby gündiz isedir, ylym - Gün!
Açyk eýlär görmäge batyl gözün.

Sahyby gije bolursa, Aýdyr ol!
Röwşen olgaý hem ýaman, hem ýagşy ýol.
Eýesin ger gije diýseň, ol - çyrag!
Çölge ogşatsaň eýesin, ol - bulag.

Gowre bolsa eýesi, ol janydyr.
Eýesi il diýseň, ol soltanydyr.

Eýesi jan bolsa, ol imanydyr.
Eýesi dert bolsa. ol dermanydyr.

Ger guş bolsa, bu ylymdyr ganaty.
Hem ylymdyr jümle-älem zynaty!

Häzirlikçe ylmyň ähli taraplaryny öz içine alyp bilýän gutarnykly kesgitleme bolmansoň, oňa dürli nukdaýnazarlardan 90 töweregi düşündiriş berlip gelinýär. **Ylym** adalgasy käte ylmyň aýry-aýry ugurlaryny aňlatmak üçinem ulanylýar. Meselem, taryh ylmy, fizika ylmy, edebiýat ylmy we ş.m. Dil hakyndaky ylym bolsa dil bilimi diýlip atlandyrylýar. Eýsem ylym we bilim şol bir zatlarmyka?

Ilkinji bilimler gönüden-göni zähmet prosesi bilen baglanyşykly döräpdir. Adamlar gündelik iş salyşýan zatlarynyň, hadysalarynyň gylyk-häsiýetlerine, aýratynlyklaryna, mysal üçin, yssy-sowuklygyna, gaty-ýumşaklygyna, ajy-süýjüligine... öz iş tejribelerinde akyl ýetiripdirler. Bular durmuşy bilimlerdir. Durmuşy bilimlere daýanyp, ata-babalarymyz hatda tigr, jyk, ýel we suw degirmenleri we s.m. ýasapdyrlar. Ýöne adamzadyň millionlarça nesliniň durmuş tejribesiniň netijesi bolan bu hili durmuşy bilimler ylmy bilimlerden düýpli tapawutlanýarlar.

Ylmy bilimler belli bir maksat göz önünde tutulyp, ýörite saýlanyp alnan, tassyklanýan temalar boýunça ylmy işgärleriň öz geçiren barlaglarynyň netijesidir. Eger durmuşy bilimler, esasan, adamyň baş duýgusy (görüş, eşidiş, ys alyş, syzyş, tagam duýuş) arkaly alynýan bolsa, ylmy bilimler bulardan başga ylmy işgäriň dürli enjamlary, abzallary, laboratoriýalary hem-de ýörite derňew usullaryny ulanmak arkaly gelen netijeleridir.

Ylmyň esasy alamaty we baş hyzmaty dünýä we onuň gizlin syrlyryna akyl ýetirmekden ybaratdyr. Ylym tebigatyň we jemgyýetiň ösüş kanunlaryna düşündiriş berýär, toplanylan maglumatlara esaslanyp, olaryň emele gelşini hem-de ösüşini düşündirýär, hadysalaryň arasyndaky baglanyşygy ýüze çykarýar, adamy akyl ýetiriş kanunlary bilen ýaraglandyryr.

Tebigatyň, jemgyýetiň ösüş kanunlaryna akyl ýetirmek bilen jemgyýet üçin peýdaly netijeleri gazanmak ylmyň baş wezipesi we esasy maksady bolup durýar.

Adamlaryň onat durmuş ugrundaky aladalary, ýaşayyş şertlerini gowulandyrmaga mümkinçilik berip biljek iş gurallaryny döretmek zerurlygy, ýagny önümçilik hajatlary ylmyň döremeginiň-de, ösmeginiň-de esasy sebäbi hasaplanylýar.

Çarwaçylyk bilen meşgullanýan gadymy ata-babalarymyza ýyldyzşynaslyk ylmy (astronomiýa) iňňän zerur bolupdyr, onun üçin bolsa matematika bilen meşgullanmaly bolupdyrlar. Sonra ekerançylygyň ösmeginiň belli bir başançagynda ýer suwarmak üçin suwy çişirip ýokary galdyrmak gerek bolupdyr. Aýratyn hem şäherleriň, iri gurluşyklaryň emele gelmegi we senetiň ösmegi bilen birlikde mehanika hem ösüpdir. Mechanika tizlikde gämi gatnawy we harby iş üçinem zerur bolupdyr... Diýmek, ylmyň emele gelmegine we ösüşine hut ilki başdan başlap önümçilik sebäp bolupdyr.

Irki döwürlerde önümçilikde örän ýönekeýje gurallar ulanylypdyr. Olary taýýarlamak üçin işde dörän tejribeler, durmuşy bilimler-de ýeterlik bolupdyr.

Gadymy we orta asyrlarda ylmyň örän haýal ösmeginiň sebäbini hut şunun bilen düşündirýärler.

XVIII-XIX asyrlarda bolup geçen birinji senagat rewolýusiýasy önümçilik tehnologiýasyny-da, zähmetiň guralyşyny-da, onuň häsiýetini-de düýpgöter özgerdipdir. El güýji bilen edilen işler maşynlara geçirilip ugrapdyr. Bu bolsa ylmyň örän güýçli depginler bilen ösmegine itergi beripdir. Fizika, mehanika, himiýa, matematika ýaly ugurlar boýunça ylmy-barlaglaryň alnyp barlyşyny, gelnen netijeleriň öňki maşynlary kämilleşdirmek, täzelerini döretmek üçin ulanylyşyny biçak tizleşdiripdir.

Durmuş-ykdysady we ylmy-tehniki wezipeler özara aýrylmaz baglanyşykda bolýarlar. Halkyň maddy hal-ýagdaýynyň ösmegi, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň kämilleşmegi, jemgyýetimiziň bitewiliginiň berkemegi, ylmyň we medeniýetiň mundan bu ýana-da ýokary göterilmegi - bu çylşyrymly durmuş hadysalarynyň hemmesi köp derejede öndüriji güýçleriň ösüşine, zähmet öndürijiliginiň we önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanyşyna bagly bolýar. Bular bolsa barha jemgyýetiň öndüriji güýjüne öwrülýän ylmyň we ylmy-tehniki öňe gidişligiň güýçli depginler bilen ösdürilmegi, ylmyň in täze gazananlarynyň önümçilige onaşdyrylmagy netijesinde mümkindir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Graşsyz Türkmenistanda Täze galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda ylmyň jemgyýetçilik hyzmatyna örän ýokary baha berýär: “Häzirki zaman şertlerinde islendik döwletiň kuwwaty we gülläp ösmegi, ilkinji nobatda, ylmyň we tehnologiýalaryň ösüşi, milletiň intellektual derejesi bilen kesgitlenilýär.

Güýçli döwletde ylym esasy orny eýeleýär, diýmek, biz ylmyň in täze gazananlary bilen aýakdaş gitmelidiris.

Biz ylmy ösüşiň ýokary derejelerine çykaryp, ylmy barlaglaryň, ylmy işleriň netijeliligini ýokarlandyrmaly. Ähli ylmy işleri döwlet durmuşynyň möhüm meselelerini çözmäge, halk hojalygynyň barha ösýän talaplaryny kanagatlandyrmaga gönükdirmeli” diýmek bilen, öňümüzde döwre laýyk ylmy nesli ýetişdirmek wezipesini goýýar (Seret: Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ylym we tehnika baradaky Ýokary deňeşiň Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde geçirilen göçme mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, 2008; Выступление Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова на церемонии вручение ему диплома почетного доктора Казанского государственного университета. Ашгабат, 2008; Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, 2009). Ýurdumyzda ylym - bilimi ösdürmek boýunça ägirt uly işler alnyp barylýar. Hormatly Prezidentiniň tagallasy bilen diňe soňky ýyllarda Halkara ylmy maslahatlaryň onlarçasynyň Türkmenistanda geçirilmegi-de munuň aýdyň subutnamasydyr.

2. Häzirki zaman ylmynyň häsiýetli aýratynlyklary

Ylym özüniň uzak taryhynda adamzat jemgyýetiniň ösüş basgançaklaryny geçmegine ýardam etdi, şol basgançaklaryň her birinde ylmyň öz häsiýetli aýratynlyklary boldy.

XIX asyryň aýaklary - XX asyryň birinji ýarymy ylmyň ösüşinde täze eýýam hasaplanýar. Filosofik nukdaýnazardan garalanda, bu döwür ylma dialektiki materializmiň giňden aralaşmagy bilen häsiýetlendirilýär; ylmy barlaglaryň ýörite usullary nukdaýnazaryndan garalanda bolsa, ol dürli-dürli tehniki serişdeleri peýdalanmagyň giňden ornaşdyrylmagy we ylmyň pudaklarynda matematikanyň täsiriniň artmagy bilen häsiýetlendirilýär.

XX asyr ylmyň ösüşinde, bir tarapdan, differensirleniş döwri, beýleki tarapdan, dürli ylmlaryň biri-birine özara aralaşmagynyň netijesinde iki-üç ylmyň çäginde biofizika, biohimiýa ýaly täze ugurlaryň dörän döwri boldy. Ylmyň birnäçe pudagynyň gazananlaryny we usullaryny ulanyp, toplumlaýyn ylmy-barlaglaryň geçirilmegi-de şu döwür ylmynyň häsiýetli aýratynlygydyr.

Häzirki zaman ylmy jemgyýetiň durmuşynda öz ornunyň biçak ýokarlanandygy bilen tapawutlanýar. Ylym häzirki wagtda jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryna giňden aralaşdy. Indi ol ylmy-tehniki rewolýusiýa görnüşinde ýüze çykyp, önümçiligi hem tutuşlaýyn özgertdi. Eger XVIII-XIX asyrlarda birinji senagat rewolýusiýasy adam güýjüni maşynlar bilen çalşyran bolsa, häzirki döwürde aýry-aýry maşynlar awtomatlaşdyrylýar. Bu bolsa maddy önümçilikdäki adam zähmetiniňem häsiýetini özgerdýär, häzir gözegçilik etmek, dolandyrmak işini-de maşynlar, awtomatlar ýerine ýetirýär. Işçi indi maşynlaryň tutuş ulgamynyň işine ýolbaşçylyk edýär. Häzir diňe fiziki zähmeti däl, eýsem akyl zähmetini-de awtomatlaşdyrmak mümkinçiligi döredi. Ylmy-tehniki rewolýusiýa günsaýyn işçi güýjüni maddy önümçilikden boşadýar, ony ylymda, medeniýetde peýdalanmaga mümkinçilik döredýär.

Häzirki zaman ylmynyň özboluşly aýratynlyklaryndan ýene biri onuň biçak çalt depginler bilen ösýändigidir. Öňki bilimleriň her ýylda ortaça ýüzden 10 bölegine golaýy könelişýär. Ylmy-tehniki öňegidişligiň yzyna eýermek üçin ylmy işgär özüniň köp wagtyny öz ugruna degişli ylmy edebiýatlary özleşdirmäge harçlamaly bolýar. Ylmy maglumatlaryň sanynyň biçak artmagy bolsa ylmy işgäriň barha anyk ugurdan işlemegine getirýär. Emma häzirki zaman ylmy işgäri üçin ylmyň örän anyk, ugrundan işlemek ýöriteleşme asla ýeterlik däl. Indi ol ylmyň bir bada birnäçe ugry bilen iş salyşmaly bolýar. Mysal üçin, dil biliminiň köp meselelerini indi edebiýat, taryh, psihologiýa, filosofiýa ýaly dürli ylmlar bilen berk baglanyşykly öwrenmek talap edilýär. Şoňa görä häzirki zaman filology ylmyň şol ugurlaryndan-da oňat baş çykarmalydyr.

Indi köp meseleleri öwrenmekde ylmyň dürli ugurlary boýunça işleýän alymlar birleşmeli bolýarlar. Häzirki zaman ylmyny aýry-aýry alymlar däl-de, eýsem ylmy toparlar ösdürýär. Aýratyn alnan ylmy işgäriň işi toplumlaýyn temalaryň bir bölümjigine öwrülýär. Tutuş toparyň ylmy işiniň netijeli bolmagy bolsa ylmy işgärleriň her biriniň taýýarlyk derejesine baglydyr.

Iri-iri ylmy toparlaryň emele gelmegi, ylmyň dürli ugurlaryndan iş alyp barýan alymlaryň halk hojalygy üçin häzirki döwürde has möhüm meselelerini öwrenmäge gönükdirilmegi häzirki zaman ylmyň esasy aýratynlyklaryndan biri hasaplanylýar.

Ylmy barlaglaryň netijeleriniň önümçilige ornaşdyrylyş möhletiniň gysgalmagy-da häzirki zaman ylmyň häsiýetli aýratynlygydyr. Ylmy öwreniş ylmy bilen meşgullanýan alymlar telefonyň 56 ýyldan, radionyň 35 ýyldan, telewizoryň 14 ýyldan soňra önümçilige ornaşdyrylandygyny, häzirki zaman ylmy açyşlarynyň önümçilige ornaşdyrylyşynyň bolsa örän tizleşendigini belleýärler. Indi önümçiligiň hut öz içinde önümçiligiň öz hajatlary üçin ylmy barlag işleri üstünlikli alnyp barylýar. Oýlap tapyjylyk, rasionalizatorçylyk hereketi barha giň gerim alýar. Indi inžener-tehniki işgärleriň bilim we hünär taýýarlyk derejeleri hem has ýokarlandy. Olar ylmyň soňky gazananlaryny önümçilikde döredijilikli ulanmagy başarýalar.

Ylmy-tehniki öňegidişligiň depginini mundan beýläk-de ýokarlandyrmak zerurlygy ylmy işgärleriň sanyny we umuman ylma edilýän harajatyň möçberini ýylsaýyn artdyrmagy talap edýär. Soňky 50-60 ýylyň içinde dünýäde ylmy işgärleriň sany ilatyň sanyndan 75 esse çalt ösüpdür. Günbatar Ýewropada ylmy işgärleriň sany ortaça her 15 ýyldan, ABŞ-da 10 ýyldan iki esse artypdyr.

Ylmy işgärleri taýýarlamak jemgyýetden barha uly çykdajylary talap edýär. Ylmy işgärleriň san taýdan häzirki ösüş depginini çäksiz dowam etdirmek mümkin däl. Şoňa görä ylmyň mundan bu ýana ösüşini ýokary bilim ulgamyny kämilleşdirmek we ylmy işgärleriň taýýarlyk derejesini üzül-kesil ýokary götermek arkaly gazanmak göz önünde tutulýar.

Ylmyň dürli ugurlary boýunça in soňky gazanylan netijeler, açyşlar barada ýokary okuw mekdeplerimiziň talyplary we mugallymlary, ylmy barlag institutlarymyzyň her bir ylmy işgäri maglumat alyp biler ýaly internet ulgamynyň hemmetaraplaýyn ösdürilmegine aýratyn üns berilýär.

Döwrebap ylmy işgärleri ýetisdirmek we olary ýerlikli peýdalanmak häzirki zaman ylmyň ösüşini üpjün etmekde esasy meselelerden biri hasaplanylýar. Ylmyň mundan bu ýana ösüşü diňe ylmyň, tehnikaýyň gazananlaryny önümçilikde döredijilikli ulanmagy başarýan, ýeterlik taýýarlykly ylmy işgärleri ýetisdirmek hem-de olary ýerlikli peýdalanmak meselesi dogry çözülen ýagdaýynda mümkindir. Bu bolsa ylym üçin hem hünärmenleri taýýarlaýan ýokary mekdepleriň önünde akyl ýetiriş serişdelerini we usullaryny ulanmagy hem-de ylmy çaklamalary öňe sürmegi, derňew geçirmegi, netije çykarmagy, öz pikirlerini esaslandyrmagy başarýan, mahlasy, ylmy-barlag işlerini alyp barmagyň esaslaryny bir kemsiz ele alan döwrebap hünärmenleri taýýarlamak wezipesini goýýar.

EDEBIÝATLAR:

Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşüň täze belentliklerine tarap. Eserler ýygynyndysy, I. Aşgabat, 2008; II. Aşgabat, 2009.

- Андреев И.Д. Наука и общественный прогресс. Москва: Высш.школа, 1972.
- Бернал Ж. Наука в истории общества. Москва, 1956.
- Добров Г.М. Наука о науке. Введение в общее науковедение. Киев, 1989.
- Елмеев В.Е. Наука и производственные силы общества. Москва, 1959.
- Görogly ýordumy we Gündogar edebiýaty (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). Aşgabat, 2009.
- Jarollah Zamahşary(Halkara ylmy maslahatyň makalalarynyň ýygındysy). Aşgabat, 2004.
- Карпов М.М. Наука и развитие общества. Москва, 1961.
- Кудряшов А.П. Современная научно-техническая революция. Киев, 1974.
- Magtymguly we dünýäniň ruhy - medeni gymmatlyklary (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). Aşgabat, 2008.
- Mollanepes we Gündogar şygryýeti(Halkara ylmy maslahatyň makalalar ýygındysy). Aşgabat, 2009.
- Наука и закономерности его развития. Томск, 1977.
- Петров В.М. Вузы и научно-технический прогресс. Москва, 1973.
- Täze Galkynyş eýýamynyň ylmy we bilimi dünýäniň ylym-bilim ulgamynda(Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). Aşgabat. 2009.
- Täze Galkynyş döwrüniň ylmy gadamlary (Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň merkezi geňeşiniň ylmy bäsleşiginiň ýeňijileriniň makalalar ýygındysy). I goýberiliş. Aşgabat, 2007; II goýberiliş. Aşgabat, 2008; III goýberiliş. Aşgabat. 2009.

Ýokary okuw mekdeplerini ýurdumyzyň ylym ulgamyny ösdürmäge we alymlaryň täze neslini ýetişdirmäge işjeň çekmeli.

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplarynyň ýyllyk we diplom işlerini ýerine ýetirişlerine, ýaşlaryň arasynda geçirilýän ylmy bäsleşikleriň netijelerine, olaryň durmuşa ornaşdyrylmagyna aýratyn üns bermeli.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow**

YLMY IŞGÄRLER WE OLARYŇ TAÝÝARLANYLÝŞY

1. Ylmy işgärleri taýýarlamakda ýokary mekdepleriň orny

Tassyklanylýan tema boýunça ylmy barlag işlerini alyp barýan ýokary bilimli işgärler ylmy işgär hasaplanýar. Ýokary mekdebi tamamlap, ylmy-barlag edaralarynda ylmy iş edýänler-de, önümçilikde ylmy iş alyp barýan tehniki bilimli inženerler-de, ýokary mekdeplerde ylmy-pedagogik iş bilen meşgullanýan mugallymlar-da ylmy derejeleriniň bar-ýoklugyna-kandidatlyk, doktorlyk dissertasiýalaryny goran-goramandyklaryna seretmezden, ylmy işgär hasap edilýär.

Ylmy işgärleri taýýarlamaklyk halk magaryfynyň ähli basgançaklarynyň (çagalar baglary, umumy orta bilim, ýörite orta bilim, professional-tehniki bilim, ýokary bilim) işjen gatnaşmagynda, berk döwlet maksatnamasy esasynda alnyp barylýar.

Döwür halk magaryfynyň ähli basgançaklarynda okuwyň hilini üzül-kesil ýokary götermegi, ony ylym we önümçilik bilen aýrylmaz baglanyşykda alyp barmagy talap edýär.

Döredijilikli pikirlenmegiň başlangyjy mekdep partasyndan, okuwçylaryň ylmy gurnaklara, ders bäsleşiklerine, ylmy-tehniki jemgyýetleriň işine gatnaşmaklaryndan başlansa-da, ylmy işgärleri taýýarlamakda esasy orun ýokary okuw mekdeplerine degişlidir.

Her ýyl ýokary mekdepleri tamamlanlaryň belli bir bölegi ylmy işe goýberilýär. Öz ugry boýunça çunnur ylmy-teoretiki taýýarlygy, amaly başarnygy, syýasy-köpçülik işlerini guramak tejribesi bolan, ýokary ahlakly, döwrebap hünärmenleri ýetişdirmek, ylmy-barlag işlerini alyp barmak, okuw kitaplarydyr gollanamalaryny ýazmak, aspirantlaryň işlerine ýolbaşçylyk etmek, ylmy bilimleri ýaýmak, ýokary bilimli hünärmenleriň hünär taýýarlyklaryny kämilleşdirmek ýaly wezipeler bilen bir hatarda halk hojalygyny ylmy-pedagogik işgärler bilen üpjün etmek hem ýokary mekdepleriň paýyna düşýär.

Ýokary mekdepleri şertli ýagdaýda üç topara bölýärler:

1. Uniwersitetler.

2. Politehniki institutlar. Munda tehniki ugurlar boýunça inženerler taýýarlanylýar.

3. Ýöriteleşdirilen pudaklaýyn institutlar. Munda halk hojalygynyň medisina, pedagogika, oba hojalygy.. ýaly aýry-aýry ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanylýar.

Halk hojalygyny döwrebap ylmy işgärler bilen üpjün etmekde aýratyn-da uniwersitetleriň hyzmaty uludyr. Uniwersitetler ylmyň dürli ugurlary boýunça güýçli ylmy-pedagogik işgärleri özünde jemleýän, jemgyýetçilik, gumanitar we tebigat ylmlaryndan ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlaýan okuw mekdebidir. Köp pudaklylyk häsiýeti uniwersitetlerde ylmyň dürli ugurlary boýunça işleýän alymlaryň güýjüni toplumlaýyn temalara birleşdirmäge, ylmy laboratoriýalary döretmäge mümkinçilik berýär. Uniwersitetleriň okuw maksatnamalarynda talyplary ylmy işe ugrukdyrmaga aýratyn üns berilýär. Diňe bir ýokary, ýörite orta we umumy bilim berýän mekdepleri çunnur ylmy-nazary taýýarlykly mugallymlar bilen däl, eýsem ylmy-barlag edaralaryny-da ylmy işgärler bilen uniwersitetler üpjün edýär. Uniwersiteti tamamlan hünärmenlere iki hünär berilmegi-de şonuň üçindir. Meselem, Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýaty fakultetini tamamlanlara **Filolog** hem-de **Türkmen dili we edebiýat mugallymy** hünärleri berilýär. Filolog hünäri oňa diliň, edebiýatyň, halk döredijiliginiň meseleleri boýunça ylmy-barlag işlerini alyp barmaga hukuk berýär.

Häzirki zaman ylmynyň güýçli depginler bilen ösmegi, ylmy barlaglaryň netijeleriniň bada-bat önümçilige ornaşdyrylmagy ýokary mekdepleriň önünde döwrebap ylmy nesli taýýarlamak wezipesini goýýar. Indi talyplaryň diňe okuw maksatnamasyndaky maglumatlary özleşdirmekleri asla ýeterlik däl. Olary ylmyň, tehnikaýyň täzeliklerini özbaşdak özleşdirmäge mümkinçilik berýän düýpli bilimler bilen kemsiz ýaraglandyrmak talap edilýär. Şunuň bilen baglanyşykly okuw maksatnamalary, dersleriň mazmunlary, okatmak usullary-da yzygiderli baýlaşdyrylýar, okuw-terbiýeçilik işini bir tarapdan ylym, ikinji tarapdan, önümçilik bilen berk baglanyşykda alyp barmaga aýratyn üns berilýär.

Geljekki ylmy nesliň taýýarlyk derejesi köp babatda ýokary mekdeplerde ylmy barlaglaryň alnyp barlyşynyň hili bilen hem baglanyşykly bolýar. Diňe ylmy barlag işleri oňat guralan ýokary mekdeplerde ylmyň iň soňky gazananlarynyň okuw işine öz wagtynda ornaşdyrylmagy mümkindir. Öz ugrunyň ylmy täzeliklerini özleşdirmek bilen bilim derejesini we ussatlygyny yzygiderli ýagdaýda kämilleşdirýän, iň esasy hem ylmy barlag işlerini alyp barýan mugallymlar - diňe şolar talyplary ylmy döredijilige ugrukdyrmaga ukyplydyrlar.

Ýokary mekdeplerde alnyp barylýan ylmy barlaglara geljekki hünärmenleriň taýýarlyk derejesini ýokarlandyrmagyň möhüm serişdesi hökmünde seredilýär.

Döwrüň talaplaryna laýyk gelýän hünärmenleri ýetşdirmekde talyplaryň ylmy barlag işlerine uly ähmiýet berilýär. Olaryň guralyşy kämilleşdirilýär. Bu meselede talyplaryň ylmy barlag işleriniň mümkin boldugyça kafedralarda alnyp barylýan derňewler bilen utgaşdyrylmagy, ukyply talyplaryň anyk temalaryň derňewine çekilmegi uly ähmiýete eýedir.

Talyplaryň ylmy-barlag işlerini iki topara bölmek bolar:

1. Okuw maksatnamasyna görä ýazdyrylýan ylmy işler;
2. Maksatnamadan daşary alnyp barylýan ylmy işler,

Okuw maksatnamasyna laýyklykda alyp barylýan ylmy barlag işlerine “Ylmy-barlaglaryň esaslary” we beýleki ýörite dersler, seminar sapaklary, ýyllyk hem-de diplom işleri (tehniki ýokary mekdeplerde ýyllyk we diplom proýektleri) girýär. Olarda talyplara özbaşdak ylmy iş alyp barmagyň ilkinji başarnyklary öwredilýär.

Ýyllyk iş - uniwersitetleriň, pedagogik institutlaryň talyplarynyň bir okuw ýylynda, ýagny bir ýylyň dowamynda ýerine ýetirýän ylmy işidir. Ýyllyk iş iki maksat bilen ýazdyrylýar. Birinjiden, talypdan saýlap alan temasynda degişli ylmy - teoretiki edebiýatlary çunnur öwrenmek talap edilýär. Ikinjiden, şol temanyň mysalynda oňa ylmy iş alyp barmagyň tärleri öwredilýär.

Ýyllyk iş ýazmak bilen talyplar saýlap alan temalaryna degişli ylmy teoretiki edebiýatlary gözläp tapmagy, özleşdirmegi, olarda aýdylýan pikirlerden netije çykarmagy; şol pikirleriň üstüni ýetirýän ýa-da inkär edýän, tema hakda hut öz garaýyşlaryny delillendirmek üçin gerekli anyk maglumatlary toplamagy, ýyllyk işiň meýilnamasyny düzmegi, derňew usulyny saýlap almagy, derňew geçirmegi, ýyllyk işiň ýazgysyny (tekstini) taýýarlamagy, bibliografik maglumatlaryň, salgylanmalaryň berliş tärlerini, ýyllyk işi goramaga taýýarlamagy we goramagy öwrenýärler.

Ýyllyk iş üçin temalar kafedra tarapyndan okuw ýylynyň başynda düzülip tassyklanylýar, ylmy ýolbaşçylar bilen üpjün edilýär. Talyp ýyllyk işini ýazyp taýýar edenden soň ol ilki seminar sagatlarynda, soňra ýörite ýyllyk işlerini kabul ediş toparynyň önünde diňlenilýär.

Ýyllyk işler talyby diplom işini ýazmaga we ony goramaga taýynlaýar, talypda özbaşdak ylmy iş alyp barmak başarnyklaryny kemala getirýär.

Diplom iş - uniwersitetleriň, pedagogik institutlaryň talyplarynyň soňky ýylda ýerine ýetirýän jemleýji ylmy işidir.

Diplom işde talyp özünin ylmy we hünär taýýarlygynyň, özbaşdak ylmy iş alyp barmaga ukybynyň bardygyny subut etmelidir.

Diplom işi üçin temalary talybyň özi-de saýlap biler, kafedra hem hödürläp biler. Temalar kafedrada ara alnyp maslahatlaşylýar, tassyklanylýar, ylmy ýolbaşçylar berkidilýär. Ýazylyp goramaga taýýar edilen diplom işleri ylmy ýolbaşçynyň syny bilen bilelikde kafedra tabşyrylýar. Kafedra diplom işiň özi we oňa ylmy ýolbaşçysynyň beren syny bilen tanşandan soň, eger iş talaby ödeýän bolsa, goramaga ygtyýar berýär we ony Döwlet synag toparyna geçirýär. Döwlet synag topary talybyň diplom işiniň hiline baha bermek üçin oňa resmi opponent belleýär.

Diplom işini goramaga diňe okuw maksatnamasyny doly ýerine ýetiren talyplar goýberilýär. Talybyň geçiren ylmy barlaglarynyň netijesi Döwlet synag toparynyň önünde diplom işi hökmünde goralmagy bilen tamamlanylýar. Diplom işiň bahasy toparyň ýapyk ýygnaгыnda kesgitlenilýär.

Eger talyp diplom işini öz wagtynda ýazyp ýetişdirmese, gorap bilmede, rektorlygyň ygtyýar bermegi bilen ony indiki ýyl ikinji gezek goramaga hödürläp bilýär. Diplom işini gorap bilmedik talyp ýokary mekdepden çykarylýar. Oňa diplom hem, hünär (kwalifikasiya) hem berilmeýär, diňe ýokary mekdepde okanlygy we derslerden alan bahalary hakda tassyknama berlip bilner.

Diplom işini üstünlikli goran talyplara ýokary mekdebi tamamlanlygy we degişli hünär berlenligi hakdaky diplom hem-de nyşan gowşurylýar.

Diplom işini üstünlikli goramak bilen özüniň ylmy we hünär taýdan örän oňat ýetişendiklerini subut eden uçurymlar Döwlet synag toparynyň karary bilen okuwyny dowam etdirmek üçin aspirantura ýa-da ylmy edaralara işe hödürlenilýär.

Maksatnamadan daşary ylmy işlere talyplaryň ylmy gurnaklarda, konstruktorçylyk býurolarynda alyp barýan işleri, kafedralarda alnyp barylýan ylmy derňewlere gatnaşygy, kafedranýň tabşyrmagy boýunça dasary ýurt dillerinden ylmy edebiýatlary terjime etmek, ylmyň, tehnikanyň gazananlaryny ýaýmak we beýleki işler degişlidir.

Talyplaryň ylmy gurnaklaryň işine gatnaşygy, olaryň ylmy işleriniň sergileri, bäsleşikleri barha köpçülikleýin häsiýete eýe bolýar. Her ýyl talyplaryň ylmy-amaly konferensiýalary, olaryň ylmy işleriniň ýokary mekdepler arasynda we ýurt boýunça bäsleşikleri geçirilip durulýar.

Okan döwründe ylmy işe işeňňir gatnaşan we özbaşdak ylmy iş alyp barmaga ukyplaryny subut eden talyplar okuw gutaranlarynda, esasan, ylmy - barlag edaralaryna işe iberilýärler. Olara edil ýokary mekdepleri tapawutlanan diplom bilen tamamlanlar ýaly artykmaç hukuk hem aspirantura girmek üçin hödürnama berilýär.

2. Ylmy işgärleri taýýarlamagyň görnüşleri.

Ylmy derejeler we ylmy atlar

Ylmy işgärleri taýýarlamagyň ýokary mekdeplerden soňky basgançagy aspiranturadyr.

Aspirantura, adatça, ýokary mekdebiň ýa-da ylmy-barlag edaralarynyň ýanynda açylýar. Onuň gündizki bölümüne ýaşy 35-e, gaýybana bölümüne ýaşy 45-e çenli bolan ýokary bilimli adamlar kabul edilýärler. Aspirantura girmek üçin dalaşgärden: a) neşir edilen ylmy işleri hakda maglumat; b) saýlap alan temasyndan referat; c) öz ugrundan, daşary ýurt dilinden, jemgyýetçilik ylymlarynyň birinden synag tabşyrmak talap edilýär.

Aspiranturanyň gündizki bölümünde üç ýyl okalýar. Gündizki bölümni aspirantlary talyp haklary bilen üpjün edilýär. Gaýybana aspirantlara her ýyl iş hakyny tölemek bilen bir aýlyk goşmaça zähmet rugsaty berilýär. Olar görnükli alymlaryň, adatça ylymlaryň doktorlarynyň ýolbaşçylygynda işleýärler, saýlap alan temasy boýunça ylmy edebiýatlary öwrenýärler, ylmy derňewleriň usulyýetini özleşdirýärler, kandidatlyk minimumlaryny tabşyrýarlar hem-de dissertasion işiniň üstünde işleýärler.

Soňky döwürde ylmy işgärleriň taýýarlanylýşynyň dalaşgärlik (soiskatellik) görnüşi-de barha giň gerim alýar. Dalaşgärler aspirantura girmezden, kandidatlyk minimumlaryny tabşyryp, dissertasiýa goramaga hukuk gazanýarlar, alymlyk derejesini almak üçin kandidatlyk dissertasiýalaryny özbaşdak taýýarlaýarlar.

Aspirantlaryň-da, dalaşgärleriň-de ylymlaryň kandidaty diýen ylmy derejäni almak üçin geçiren ylmy derňewleri dissertasiýa görnüşinde ýöriteleşdirilen Alymlar geňeşinde jemagat önünde goralmagy bilen tamamlanýar. Ýöriteleşdirilen

Alymlar geňesiniň karary Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Ýokary hünär synag komiteti tarapyndan tassyklanandan soňra dissertanta **ylmlaryň kandidaty** diýen ylmy dereje we diplom berilýär.

Ylmlaryň doktory diýen alymlyk derejesini almak üçin ýazylýan dissertasiýa ylym we önümçilik üçin uly goşant bolup biljek düýpli meseleleriň çözülýändigini taýdan kandidatlyk işinden tapawutlanýar. Doktorantnyň köp ýyllyk zähmeti hem ýöriteleşdirilen Alymlar geňesinde doktorlyk dissertasiýasy hökmünde jemagat önünde goralmagy bilen tamamlanýar. Alymlar geňesiniň karary Ýokary hünär synagy komiteti tarapyndan tassyklanandan soňra dissertanta **ylmlaryň doktory** diýen ylmy dereje we diplom berilýär.

Şeýlelikde, biziň ýurdumyzda **ylmlaryň kandidaty** we **ylmlaryň doktory** diýen iki sany ylmy dereje bellenen.

Mundan başga ylmlar akademiýasynyň ylmy barlag institutlarynda ylmy iş alyp barýan we kärini birkemsiz ýerine ýetirýän ylmy görnükli alymlara: **akademik, Ylmlar akademiýasynyň habarçy agzasy, uly ylmy işgär**, ýokary okuw mekdeplerde bolsa **professor, dosent** ýaly ylmy atlar-da berilýär. Ylmy derejelerden tapawutlylykda ylmy atlar Ýokary hünär synagy komiteti tarapyndan ylmy işgäriň eden işleriniň netijesine görä berilýär.

Döwür ylmy işgärleriň bilim we hünär taýýarlygyny yzygiderli ýokarlandyryp durmak zerurlygyny ýüze çykardy. Olardan yzygider suratda hünärlerini (kwalifikasiýalaryny) kämilleşdiriş institutlarynda (IPK), fakultetlerinde (FPK) bolup, öz bilimlerini we hünär ussatlyklaryny artdyrmak talap edilýär. Her bäs ýyldan ylmy işgär, şol sanda ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlary-da öz işleýän ylmy edarasynyň Alymlar geňesinde gizlin ses bilen seçilip alynýar.

Bäsleşik boýunça seçip almak ylmy we ylmy-pedagogik işgärleriň attestasiýasynyň möhüm görnüşidir.

Ylmy we ylmy-pedagogik işgärleriň taýýarlanylşyna, seçilip alnyşyna, ylym we hünär taýdan kämilleşdirilişine Ýokary hünär synagy komiteti gözegçilik edýär.

EDEBIÝATLAR:

Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşün täze belentliklerine tarap. Eserler ýygyndysy, I. Aşgabat, 2008; II. Aşgabat, 2009.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ylym we tehnika baradaky Ýokary deňeşiň Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde geçirilen göçme mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, 2008;

Выступление Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова на церемонии вручение ему диплома почетного доктора Казанского государственного университета. Ашгабат, 2008;

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde sözlän sözi. Aşgabat, 2009

Добров Г.М. и др. Потенциал науки. Киев, 1969.

Елютин В.П. Наука и высшее образование. Москва, 1968.

Клименюк В.Н. Управление развитием и использованием научного потенциала. Киев, 1974.

Лебин Б.Д. и др. Научный работник (права и обязанности) Ленинград, 1982.

Левтеров С.Н. Вопросы государственного управления подготовкой и использованием научных кадров. Киев, 1973.

Сборник инструктивных материалов по организации научной и учебно-исследовательской работы студентов. Москва, 1970.

Сборник нормативных актов и документов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров. Москва, 1978.

Täze Galkynyş eýýamynyň ylmy we bilimi dünýäniň ylym-bilim ulgamynda(Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). Aşgabat. 2009.

YLMY EDARALAR. OLARDA YLMYŇ GURALYŞY WE DOLANDYRYLYŞY

Häzirki zaman ylmy-tehniki öňegidişlik eýýamy ylmy işiň häsiýetine-de düýpli özgerişler girizdi. Ylmy barlaglar indi öňki asyrlardaky ýaly ýekebara alymlar däl-de, ylmy işgärleriň uly toplумы tarapyndan köpçülikleýin ýerine ýetirilýär. Ylymda bolup geçýän differensileşme we integrirlenme şertlerinde ylmy işiň netijeliligi köp babatda aýratyn alnan bir alymyň zähmetine däl-de, alymlar toplumynyň zähmetine, ylmy edaralarynda işiň guralyşyna we dolandyrylyşyna bagly bolýar.

Biziň ýurdumyzda Ylymlar akademiýasynyň ylmy barlag institutlary, ylmy-tehniki maglumatlar hem hasaplaýyş merkezleri, laboratoriýalar, konstruktorçylyk býurolary, tejribe, synag geçirilýän bazalar, döwlet arhiwleri, tebigaty goramak boýunça goraghanalar, botaniki baglar, ylmy-barlag işlerini alyp barýan muzeýlerdir kitaphanalar, kitap palatasy, pudaklaýyn ylmy barlag institutlary, ýokary mekdepler ylmy edara degişli edilýärler.

Ylmy edaralaryň üç görnüşini tapawutlandyrylýar:

1. Ylymlar akademiýasynyň garamagyndaky ylmy edaralar.
2. Halk hojalygynyň dürli pudaklaryna degişli ministrlikleriň garamagyndaky ylmy edaralar.
3. Ýokary okuw mekdepleri.

1. Ylymlar akademiýasynyň garamagyndaky ylmy edaralar

Ýurdumyzda ilkinji ylmy barlag edaralary, ýokary okuw mekdepleri geçen asyryň otuzynjy ýyllarynda peýda bolup ugraýar. 1929-njy ýylda SSSR YA-nyň ýanynda Türkmenistan komissiyasy, 1937-nji ýylda ylmy barlaglary koordinirlemäge girişen ilkinji ylmy merkez, ýagny Ylym baradaky komitet döredilýär. 1941-nji ýylda SSSR YA-nyň Türkmenistan filialy, 1951-nji ýylda bolsa Türkmenistanyň öz Ylymlar akademiýasy döredilýär.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy tebigat we jemgyýetçilik ylymlarynyň wajyp meseleleri boýunça ylmy barlag işlerini alyp barýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2009-njy ýylyň 12-nji iýunynda çykaran Permanyna laýyklykda täze düzümde Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy döredilýär. Onuň ygtyýaryna täze döredilýän “Gün” instituty, Seýsmologiýa instituty, Seýsmologiýa döwlet gullugy, Botanika instituty, Fizika-matematika instituty, Arheologiýa we etnografiýa instituty berilýär. Şeýle hem Akademiýanyň garamagyna Dil we edebiýat instituty, Milli golýazmalar instituty, Taryh instituty, Derman ösümlükleri instituty we Himiýa instituty berilýär.

Ylmyň dürli ugurlary boýunça teoretiki meseleleri öwrenmek, tehniki ösüşiň täze mümkinçiliklerini ýüze çykarmak, ylmy barlaglaryň netijelerini halk hojalygyna ornaşdyrmak boýunça teklipleri taýýarlamak, önümçilikde ulanmak maksady bilen dünýä ylmynyň gazananlaryny öwrenmek we olardan netije çykarmak Ylymlar akademiýasynyň baş wezipesi bolup durýar. Ol ylmy işgärleri

taýýarlamaga gatnaşýar, ylmy konferensiýalar, maslahatlar, çekişmeler guraýar, ylmyň gazananlaryny wagyz edýär, ýurtda geçirilýän ähli ylmy derňewleri sazlaşdyrýar.

Ýurdumyzyň iň ýokary ylmy edarasy Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň garamagyndaky Ýokary hünär synagy komitetidir. Ol Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň we ýurdumyzdaky beýleki ylmy edaralaryň işine umumy ýolbaşçylygy amala aşyrýar. Ýokary hünär synagy Komiteti ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde, ylmy barlag institutlarynda ylmy işgärleriň taýýarlanylşyna, aspiranturalaryň, doktoranturalaryň işine, alymlyk derejeleriň we ylmy atlaryň berlişine gözegçilik edýär.

2. Pudaklaýyn ylmy barlag institutlary

Pudaklaýyn ministrlikleriň garamagynda hem ylmy edaralaryň, ylmy barlag institutlarynyň birnäçesi bar. Muňa mysal edip, Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň epidemiologiýa we gigiýena, inçekesel, newrologiýa we fizioterapiýa, göz keselleri, deri keselleri, onkologiýa we beýleki ylmy-barlag institutlaryny, Oba hojalyk ministrliginiň maldarçylyk, weterinariýa, ekerançylyk we beýleki ylmy barlag institutlaryny; Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň Milli Bilim institutyny, Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutyny mysal getirmek bolar.

Pudaklaýyn ylmy-barlag institutlarynda esasy üns düýpli teoretiki derňewlere däl-de, şol pudaga degişli wajyp amaly derňewlere gönükdirilýär.

Gönüden-göni önümçilik hajatlary bilen baglanyşykly ylmy-amaly derňewler uly önümçilik edaralarynyň laboratorýalarynda, konstruktorçylyk we proyekt býurolarynda hem alnyp barylýar.

3. Ýokary okuw mekdepleri

Ylmy barlaglary okuw-terbiýeçilik işleri bilen utgaşdyryp alyp barmak ýokary okuw mekdeplerini beýleki ylmy edaralardan tapawutlandyryan esasy aýratynlykdyr.

Ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlary diňe bir okuw-terbiýeçilik işi bilen meşgullanman, halk hojalygy üçin döwrüň talabyny ödeýän ýokary taýýarlykly hünärmenleri ýetişdirmäge ýardam edýän okuw-usuly häsiýetli ylmy işler-de alyp barýarlar. Olar tebigat we jemgyýetçilik ylymlarynyň teoretiki meselelerini, şonuň ýaly-da halk hojalygy üçin iň wajyp hasaplanylýan amaly ähmiýetli meseleleri-de öwrenýärler. Ýokary mekdepler ylmy derňewleriň netijelerini önümçilige ornaşdyrmaga, ylmyň, tehnikanyň gazananlaryny wagyz etmäge, ylymlaryň kandidatlaryny we doktorlaryny ýetişdirmäge hem işeňňir gatnaşýarlar.

Ýokary okuw mekdeplerinde diňe okuw kitaplarydyr gollanmalar däl, ylmyň dürli-dürli ugurlary boýunça düýpli teoretiki derňewlerem, ylmy-amaly häsiýetli işlerem ýerine ýetirilýär. Geçirilýän derňewleriň belli bir bölegi kandidatlyk we doktorlyk dissertasiýalarydyr.

Ylmy işiň okuw tejribelik işi bilen utgaşykly alnyp barylýandygy bilen baglanyşykly ýokary okuw mekdeplerinde ylmy işiň özüne häsiýetli kynçylyklary-da, käbir artykmaçlyklary-da bar. Häzir ýokary okuw mekdepleri ylmyň, tehnikaýyň in soňky gazananlarynyň esasynda okuw-material bazalary bilen üpjün edilen. Olarda pudaklaýyn we ýöriteleşdirilen laboratoriyalar, konstruktorçylyk bölümleri işleýär. Ýokary okuw mekdeplerinde ylmyň dürli ugurlary boýunça işleýän alymlaryň bolmagy olaryň güýçlerini toplumlaýyn temalara çekmäge, dürli ylmlaryň sepgidinde döreýän täze ugurlar boýunça möhüm derňewleri geçirmäge mümkinçilik berýär. Özbaşdak ylmy iş alyp barmaga ukyply, zehinli talyplaryň kafedralarda alnyp barylýan ylmy işlere, hojalyk ylalaşyklary boýunça geçirilýän derňewlere çekilmegi hem ýokary mekdepleriň ylmy potensialyndaky uly rezerwlerdir.

Ýokary mekdeplerde alnyp barylýan ylmy derňewler diňe bir halk hojalygy üçin derwaýys meseleleri çözmekde uly goşant bolmak bilen çäklenmän, hünärmenleriň taýýarlanylýşyny gowulandyrmagyň hem möhüm serişdesidir.

Şu günki talyplar ertirki günün diňe bir ýokary bilimli hünärmenleri bolmak bilen çäklenmän, geljekki ylmy nesildir. Şu nukdaýnazar bilen seredilende, ýokary mekdepleri hem-ä ylmy işgärleri ýetişdirýän, hem-de ylmy derňew işlerini alyp barýan ylmy edara hasaplamak bolar.

4. Ylmy edaralarda ylmy işiň guralyşy we dolandyrylyşy

Häzirki döwürde ylmy işi guramak, ylmyň ösüşini öňden görüp meýilnamalaşdyrmak we ony dolandyrmak meseleleri derwaýys mesele bolup durýar.

Ylmy işiň guralyşy ylmy işgäriň zähmetiniň guralyşyny-da, kollektiwde ylmy işiň guralyşyny-da öz içine alýar. Ylmy işiň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin ony ylmy esasyda guramagyň ähmiýeti örän uly.

İşi ylmy esasyda guramak meselelerini öwreniji alymlar işi guramagyň birnäçe netijeli usullaryny maslahat berýärler. Ine, olardan käbirleri:

Her bir ylmy işgär ýylyň başynda ylmy tabşyryk almak bilen toparyň iş maksatnamasyna laýyklykda öz şahsy iş meýilnamasyny işläp düzmelidir. Ol her aýda öz etmeli işlerini jikme-jik görkezmelidir. Meýilnamada ylmy edebiýatlary okamagyň-da, delillik maglumatlary ýygnamagyň hem, işiň garalama nusgasyny ýazyp gutarmagyň-da anyk möhletleri bellemelidir. Meýilnama boýunça işlemek netijeli işlemegiň girewi hasaplanylýar.

Günüň birinji ýarymynda ylmy işgär has netijeli işleýär, ikinji ýarymynda onuň işe ukyplylygy birneme peselýär, agşamlaryna bolsa ol ýene-de biraz ýokarlanýar. Şoňa görä-de ir bilen in kyn teoretiki meseleleriň agşamlaryna bolsa edebiýatyň üstünde işlemegi meýilnamalaşdyrmak amatlydyr.

Ýylyň dowamynda yzygiderli işlemegi endik edinmeli. Ylmy işde uzak arakesmeler ylmy işgäriň iş öndürijiligini peseldýär, uzak arakesmeden soňra ylmy işe täzeden girişmek kyn düşýär.

Ylmy işgärlere işjeň dynç alyş maslahat berilýär. Ertirlerine, günortanlaryna we ýatylmazynyň önüsyraşynda gysgajyk bedenterbiýe maşklaryny ýerine ýetirmek-de ähmiýetli.

Ylmy döredijiligiň gün geldikçe köpçülikleýin häsiýeti güýçlenýär. Şoňa görä ylmy işgärleriň işiň kollektiwde guralyşyny-da bilmekleri gerek.

Ýokary mekdeplerde ylmy-barlag işleriniň meýilnamalaş-dyrylyşynda, temalaryň mugallymlaryň arasynda paýlanyşyna we olaryň ýerine ýetirilişine, neşir edilişine, önümçilige ornaşdyrylyşyna, mugallymlaryň bilim we hünär derejelerini ýokarlandyryşlaryna, talypalaryň-da ylmy-derňew işleriniň guralyşyna kafedra müdiri ýolbaşçylyk edýär.

Ähli ylmy edaralar, şol sanda ýokary okuw mekdeplerinde-de ýeke-täk ýolbaşçylyk görnüşinde gurlup, olary direktor (ýokary mekdeplerde rektor) dolandyryýar. Olarda maslahat beriji gurama hökmünde Alymlar geňeşi döredilýär. Alymlar Geňeşiniň düzümine ylmy-barlag insititularynda bölümleriň, bölümçeleriň, laboratoriyalaryň, ýokary mekdeplerde bolsa fakultetleriň, kafedralaryň ýolbaşçylary, görnükli alymlar, jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri saýlanylýp, olar kollektiwde ylmy barlaglaryň meýilnamalaşdyrylyşyna we ýerine ýetirilişine gözegçilik edýärler.

Ylmy edaralar öz degişli ministrliklerine, olar hem Ýokary hünär synagy komitetine tabyndyrlar. Ýurdumyzda ylmyň şeýle gurluşy ony halk hojalygynyň hajatlaryna laýyklykda meýilnamalaşdyrmaga, ylmy ýurt derejesinde bir merkezden dolandyrmaga mümkinçilik berýär.

Ylmyň we tehnikaýyň örän güýçli depginler bilne ösýän häzirki döwründe göz önünde tutulýan ylmy derňewler görkezilen möhletlerde gutarylmasa ýa netijeleri wagtynda önümçilige ornaşdyrylmasa, olaryň öz ylmy gymmatyny ýitirýändigleri bilen baglanyşykly ylmy işleri örän takyk hem anyk meýilnamalaşdyrmak zerurlygy gelip çykýar.

Aýry-aýry ylmy derňewleri we ylmy ýurt derejesinde meýilnamalaşdyrmak jemgyýetiň barha ösýän ykdysady, syýasy, medeni, maddy isleglerini kanagatlandyrmak üçin ylmy güýçleri iň möhüm ugurlara gönükdirmäge, adam we maddy serişdeleri ýerlikli peýdalanmaga ýardam edýänligi bilen biçak uly ähmiýete eýedir.

Ylmy meýilnamalaşdyrmagyň önünde durýan esasy wezipeler:

- 1) Güýçleri we serişdeleri ýurduň ykdysady, medeni durmuşy üçin iň möhüm orun eýeleýän ylmy ugurlara gönükdirmekten;
- 2) Dürli ylmy edaralaryň güýçlerini birleşdirmäge şert döretmekden;
- 3) Derňew başlanandan tä netijesi önümçilige ornaşdyrylýança edilmeli çäreleriň toplumlaýyn maksatnamasyny işläp düzmekten;
- 4) Bellenilen wezipeleri berjaý etmek üçin zerur şertleri döretmekden;
- 5) Ylmyň, tehnikaýyň gazananlaryny ýurdumyzda ýerlikli ulanmagy üpjün etmekden;
- 6) Ylmyň ösüş derejesiniň ykdysadyýetiň häziriki isleglerinden öňde gitmegini gazanmakdan ybaratdyr.

Ylmy güýçleriň çäkliligine görä, her ýurt özi üçin iň wajyp meseleleri derňemegi meýilnamalaşdyrýar.

Ugruň nädogry saýlanyp alynmagynyň ýurduň ösüşine ters täsir etmegi mümkin, şonuň üçin saýlanylyp alnan ugur we onda meýilnamalaşdyrylan meseleler wagtal-wagtal gözden geçirilip durulýar.

Ylmy-derňew işlerini göwnejaý meýilnamalaşdyrmak üçin ylmy--tehniki öňegidişligiň ösüş meýillerini 5-10, hatda ondan hem köp ýyllar öňden görmek peýdaly. Ylmyň we tehnikanyň ösüşini öňden kesgitlemek bolsa onuň häzirki ýagdaýy, ösüşindäki esasy meýiller, durmuş-ykdysady özgerişleriň baş ugurlary diňe aýdyň göz önüne getirilen ýagdaýda mümkindir. Halk hojalygyny ösdürmegiň milli maksatnamasyny kabul etmezden öň ylmyň we tehnikanyň ösüşiniň 15 we ondan hem köpýyllyk prognozyny işläp düzmek talap edilýär.

Diňe bir durmuş we ykdysady hajatlar däl, eýsem ylmyň öz içki ösüş kanunlary hem ony döwlet derejesinde dolandyrmagy, merkezleşdirilen ýolbaşçylygy talap edýär.

EDEBIÝATLAR

Елютин В.П. Наука и высшее образование. Москва, 1968.

Завлин П.Н. и др. Труд в сфере науки. Москва, 1973

Какрус А. Ю. Наука: организация, планирование, управление. Таллин, 1988.

Клименюк В.Н. Управление развитием и использованием научного потенциала. Киев, 1974.

Организация научной деятельности. Москва, 1968.

Основные принципы планирования и общие проблемы управления наукой. Москва: Наука, 1973.

Тушко А., Хаскалевич С. Научные исследования, организация и управление. Москва: Прогресс, 1971.

YLMY DERÑEWLER, OLARYŇ AÝRATYNLYKLARY WE TOPARLARA BÖLÜNIŞLERI

1. Ylmy işiň aýratynlyklary

Ylmy işgäriň tassyklanan tema boýunça geçirýän derňewine, ýerine ýetirýän işine **ylmy iş** diýilýär.

Türkmen dilinde ylmy iş adalgasy ylmy işgäriň edýän işini-de, ol işiň netijesi bolan ylmy derňewi-de aňladýar.

Ylmy iş tebigaty boýunça beýleki işlerden düýpli tapawutlanýar, ol tema boýunça oň edilen işleriň dowamy bolmak bilen birlikde netijesi taýdan olaryň üstüni ýetirýär. Hut şol bir temadan ýazylan işler - de biri beýlekisine meňzemeýär, olar awtorlaryň özi ýaly dürli-dürli bolýarlar. Netijesi taýdan öňkülerden tapawutlanmaýan bolsa, täze pikirler aýdylmaýan bolsa, onda ony ylmy iş hasaplamak bolmaz.

Her bir ylmy işgär ylma öz ukybyna görä goşant goşýar, ony oňki derejesinden ösdürýär.

Bir gezek Ý.Nýutony öz mugallymy Dekard bilen deňeşdirip öwenlerinde, ol «Eger men Dekarda garanda uzakdan görýän bolsam, bu meniň halypamyň eginlerinde duranlygym üçindir» diýip jogap beripdir.

Her bir ylmy iş ylmy gözleg, ylmy döredijilikdir.

2. Ylmy derňewleriň toparlara bölünişi

Ylmyň haýsy pudagyna degişiligi taýdan ylmy derňewleriň toparlara bölünişinde dünýäniň dürli ýurtlarynda birligiň ýokdugyny bellemek gerek. Mysal üçin, YUNESKO-nyň işlerinde ol tebigat ylymlary, tehniki ylymlar, oba hojalyk ylymlary, medisina ylymlary, gumanitar ylymlar ýaly baş topara bölünýär. Oňki SSSR-de bolşy ýaly, GDA ýurtlarynda ol himiýa ylymlary, biologiýa ylymlary, geologiýa-mineralogiýa ylymlary, tehniki ylymlar, oba hojalyk ylymlary, weterinariýa ylymlary, ykdysady ylymlar, ýuridiki ylymlar, geografiýa ylymlary, taryh ylymlary, pedagogika ylymlary, medisina ylymlary, farmosewtika ylymlary, arhitektura ylymlary, sungat öwreniş ylymlary, filosofiýa ylymlary, filologiýa ylymlary ýaly toparlara bölünýär.

Biziň ýurdumyzda dilleri, halk döredijiligini we edebiýaty öwrenmek boýunça geçirilýän derňewler filologiýa ylymlaryna degişli edilýär.

Ylmy derňewler önümçilige gatnaşyklary, halk hojalygy üçin möhümligi, üpjün ediliş çeşmeleri, dowamlylygy, häsiýeti.... nukdaýnazarlardan-da toparlara bölünýärler.

Önümçilige gatnaşygy boýunça ylmy derňewleri üç topara bölýärler.

1. Täze gurallary, maşynlary döretmek, önümçiligiň netijeliligini ýokarlyandyrmak maksady bilen geçirilýän derňewler.
2. Önümçilik gatnaşyklaryny kämilleşdirmek we onuň guralysyny gowulandyrmak maksady bilen geçirilýän derňewler.
3. Jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kämilleşdirmek, halkyň medeni

derejesini ýokarlandyrmak, ruhy dünýäsini baýlaşdyrmak maksady bilen geçirilýän derňewler.

Halk hojalygy üçin möhümligi taýdan-da ylmy derňewler üç topara bölünýärler:

1. Döwlet maksatnamasyna laýyklykda ýerine ýetirilýän ylmy derňewler.

2. Ministrlikleriň tabşyryklary boýunça ýerine ýetirilýän ylmy derňewler.

3. Ylmy-barlag edaralarynyň öz meýilnamalary boýunça geçirilýän ylmy derňewler.

Ylmy derňewleriň maliýeleşdirilişine garap hem toparlara bölünişi bar:

1. Döwlet býujetiniň hasabyna ýerine ýetirilýän işler.

2. Edaralaryň öz serişdeleriniň hasabyna ýerine ýetirilýän işler.

3. Hojalygara ylalaşyklaryna görä ýerine ýetirilýän işler.

Ylmy derňewleriň ýerine ýetiriliş dowamlylygy-da deň bolmaýar. Şu nukdaýnazardan hem olar iki topara bölünýärler:

1. Uzak möhletli köp ýyllyk derňewler.

2. Bir ýyl we ondan hem az wagtyň dowamynda ýerine ýetirilmeli, gysga möhletli ylmy derňewler.

Ylmy derňewler öwrenilýän meseleleriň häsiýeti taýdan-da tapawutlanýarlar.

Käbir derňewler teoretiki meseleleri işlemeklige bagyşlanylýar. Olara **düýpli teoretiki fundamental derňewler** diýilýär.

Düýpli-nazary derňewlerem önümçilige gatnaşyklary taýdan deň bolmaýarlar. Käbir derňewler ylymda mälüm bolan maglumatlara daýanmak bilen anyk meseleleri çözmäge gönükdirilen bolýar. Bu hili derňewlere maksada gönükdirilen düýpli teoretiki derňewler diýilýär. Olarda ylmy işgäre diňe derňew usulyny saýlamak erkinligi berilýär.

Nazary derňewleriň başga bir görnüşinde diňe derňew usulyny däl, derňewiň obýektini-de saýlap almaga ylmy işgäre doly erkinlik berilýär. Bu hili derňewlerde tebigatyň, jemgyýetiň heniz ylymda belli bolmadyk kanunlary derňelýär.

Käbir işlerde anyk meseleler bilen baglanyşykly ylymda belli bolan kanunlar, teoriýalar ylmy çaklamalar tankydy taýdan öwrenilýär, takykanylýar, ösdürilýär; haýsy bilimleriň entek ylmy çaklamadygy, haýsylarynyň synagdan geçendigi, ýene haýsy meseleleri çözmegiň zerurdygy aýyl-saýyl edilýär. Bu hili derňewler ylmy açyşlary ulanmaga esas taýýarlaýandyklary bilenem, şol açyşlary has ýakynlaşdyrýandyklary bilenem ähmiýetlidirler. Olarda täze derňew usullary, tärleri öňe sürülýär, täze meseleler esaslandyrylýar.

Düýpli nazary derňewiň ähli görnüşleri ýazuw üsti bilen berilýän hasabat ýa-da netijeleriniň neşir edilmegi bilen tamamlanylýar.

Önümçilige gönüden-göni gatnaşmaýandyklaryna görä, düýpli nazary derňewleri ylym üçin ýerine ýetirilýän ylymlara degişli edýärler. Ýöne netijeleri önümçilige ornaşdyrylsa-da, ornaşdyrylmasa-da düýpli nazary derňewlere ylym üçin ýerine ýetirilýän, halk hojalygy üçin peýdasyz derňewler hökmünde seretmek bolmaz. Olar önümçilige dahylsyz ýaly bolup görünseler-de, sähel wagtdan olaryň

önümçilige örän uly itergi bermekleri mümkin. Olar ylmyň ösüşindäki esasy meýilleri bütün aýdyňlygy bilen öňden aýdýandyklaryna görä ylmyň ilerlemegi üçin örän gymmatlydyrlar. Olaryň netijeleri edil mugallymlaryň, lukmanlaryň, artistleriň, ýazyjylaryň zähmeti ýaly ahyrsoňunda halk hojalygynyň ösmegine öz mynasyp goşantlaryny goşýar.

Ylmy derňewleriň ýene bir görnüşi amaly ähmiýetli işlerdir. Olary *ylmy-amaly* derňewler atlandyrmak bolar. Ylmy-amaly derňewlerde ylymda öňden belli bolan kanunlary iş ýüzünde ulanmagyň usullary, tärleri gözlenilýär. Olaryň netijelerini gönüden - göni önümçilikde peýdalanmak göz önünde tutulýar. Olaryň maksady täze önümiň ýa-da täze guralyň, tehnikanyň nusgalaryny döretmekden ybaratdyr.

Ylmy-amaly derňewler netijeleriniň tejribede barlanylyp görülmegi we köpçülikleýin önümçilige ornaşdyrylmagy bilen tamamlanýar.

Ýokary mekdepleriň mugallymlary tarapyndan ýerine ýetirilýän ylmy derňewleriň ep-esli bölegini **ylmy-usuly** häsiýetli derňewler tutýar. Ylmy-usuly (ylmy-metodik) derňewler okuwçylary, talyplary zerur bolan okuw kitaplary, gollanmalary bilen üpjün etmek maksady bilen alnyp barylýar. Derňewiň bu görnüşiniň netijeleri okuw kitaplary ýa-da usuly gollanmalar görnüşinde önümçilige ornaşdyrylýar.

EDEBIÝATLAR:

1. Баград М.В. Общая классификация и её связь с библиотечной классификацией. Рига, 1967.
2. Капица П.Л. Теория, эксперимент, практика. Москва: Знание, 1966.
3. Кедров Б.М. Классификация наук, Москва: Мысль, 1985.
4. Лутаенко В.С. Основы научного творчества. Киев: Знание, 1976.

YLMY DERŇEWIŇ ETAPLARY

Islendik ylmy iş tema saýlamakdan başlap, tä onuň netijesi önümçilige ornaşdyrylýança birnäçe etapdan durýar. Ol tema boýunça ylmy garaýyşlary hem-de faktik maglumatlary ýygnamak, olary öwrenmek, derňewiň maksadyny kesgitlemek, derwaýyslygyny, ylmy, amaly ähmiýetini delillendirmek, maksatnamasyny işläp düzmek, derňew usulyny saýlap almak, derňew geçirmek, netije çykarmak, gutarylan ylmy iş hakda hasabat bermek.... ýaly özara berk baglanyşykda bolan birnäçe işi öz içine alýar.

Ylmy işiň tema saýlamak etapy

Ylmy işiň temasyny saýlamak taýýarlyk işlerini talap edýär. Taýýarlyk işleri ylmyň şol ugrundaky iň derwaýys meseläni saýlamak hem-de onun öwreniliş ýagdaýy bilen tanyşmak, onuň belli bir meselesi boýunça ylmy edebiýatlary we faktik maglumatlary gözlemek, tapmak we olary okap özleşdirmek, temanyň öwreniliş ýagdaýy barada referat ýazmak, şol ugurdan işläň, işleýän görnükli alymlar bilen ol hakda pikir alyşmak, ylmy derňewiň maksatnamasyny işläp

düzmek, derňew usulyny saýlap almak, synag tejribelerini geçirip görmek ýaly işlerden ybaratdyr.

Ylmy işe taýýarlyk döwri temanyň gutarnykly saýlanylyp alynmagy we onun tassyklanylmagy bilen tamamlanýar.

Tema saýlamak ylmy derňewiň iň birinji we örän jogapkärçilikli çemeleşmegi talap edýän, iňňän kyn hem möhüm etapydyr. Şoňa görä tema saýlamakdan we ylmy işiň temasyndan edilýän talaplary oňat bilmegimiz gerek.

Tema saýlamak üçin ozaly bilen göz önünde tutulýan derňewiň ylmyň haýsy pudagyna, şol pudagyň haýsy ugruna, şol ugruň anyk haýsy meselesine degişlidigi, hatda nähili soraglaryň derňelmelidigi hem aýyl-saýyl edilmelidir.

Tema saýlamak meselesinde ylymda dürli garaýyslar dowam edip gelýär. Käbir alymlar ylmy işgäriň gözyetimini giňelder ýaly birnäçe meseläni öz içine alýan giň, uly temalary maslahat berýärler. Başga bir topar alymlar anyk meselä bagyslanylýan temalary amatly hasaplaýarlar.

Saýlanylyp alnan tema giň-darlygyna seretmezden derwaýys, teoretiki hem-de amaly taýdan ähmiýetli bolmalydyr. Ol geçmişiň hadysalaryna çuňňur akyl ýetirmäge, häzirki döwrüň ýiti meselelerini çözmäge ýardam etmelidir. Birinji nobatda gaýragoýmazdan derňelmegi zerur bolan aktual temalar saýlanylyp alynmalydyr.

Amaly derňewlerde tema saýlamak üçin ylmy işgäriň önümçiliginiň hajatlaryny, nazary derňewlerde bolsa ylymda birinji nobatda çözülmegi zerur meseleleri kesgitläp bilmegi gerek.

Ylmy işde temanyň derwaýyslygyny kesgitlemek, derňew obýekti edip halk hojalygy üçin iň möhüm meseläni saýlap bilmek iňňän uly ähmiýete eýedir.

Temany dogry saýlap almakda ylmy ýolbaşçynyň hyzmaty-da uly. Ýöne ylmy işiň netijeliligi diňe derwaýys temany saýlap bilmekde däl, ol köp babatda ylmy işgäriň özüne, işe ukyplylygyna, şol temasy öwrenmäge höwesine, ylaýta-da onuň taýýarlyk derejesine bagly bolýar.

Ylmy-tehniki öňegidişlik eýýamynda ylmyň biçak güýçli depginlerde ösýänligi bilen baglanyşykly köpwahtlyk temalaryň derwaýyslygynyň üýtgäýmegi mümkindir. Şol sebäpli tema saýlanylyp alnanda, onuň geljegine, durnuklylygyna-da üns berilmelidir. Derwaýyslygyny ýitirmez ýaly, göz önünde tutulýan möhletde derňelip gutarylar ýaly temalar alynmalydyr.

Tema almazdan önürti şol temanyň oň işlenilendigine ýa-da işlenilmändigine, eger işlenilen bolsa, onda onuň näderejede öwrenilendigine, indi haýsy taraplaryny anyklaşdyrmagyň zerurdygyna göz ýetirmek gerek. Öňküleri gaýtalamazlyk üçin ylmy işgärden öz ýurdumyzda we daşary ýurtlarda şol temadan ýazylan işleri düýpli özleşdirmek talap edilýär. Diýmek, tema saýlanylanda onuň öwreniliş derejesi, ugur alar ýaly ylmy edebiýatlaryň bar-ýoklugy-da göz önünde tutulmalydyr.

Tema saýlamaklygy onçakly gijikdirmeli däl, gyssanmaçlyga-da ýol bermeli däl. Çünki tema saýlamak gijikdirilende, işi ýerine ýetirmek üçin wagt az galýar. Düşünmezden, howlukmaç alnan temalary bolsa, köplenç, täzelemeli bolýar.

Talyplar diplom işi üçin temany, adatyň soňky ýylda alýarlar. Netijede, maglumat ýygnamak, düýpli derňew geçirmek, derňewiň netijelerini beýan etmek üçin wagty juda az galýar, işiň hili-de pes bolýar. Şoňa görä talyplara ýyllyk işi üçin saýlan temany düýpli öwrenip, ony diplom işine çenli ösdürmek maslahat berilýär.

Ylmy işiň tema saýlamak etapy temanyň tassyklanylmagy we ylmy ýolbaşçynyň berkidilmegi bilen tamamlanýar.

EDEBIÝATLAR:

Бельчиков Н.Ф. Пути и навыки литературоведческого труда. Москва, 1975.

Приходько П.Т. Тропой науки. Советы молодому исследователю. Москва, 1969.

Приходько П.Т. Пути в науку. Беседы по организации труда начинающих исследователей. Москва, 1973.

Приходько П.Т. Азбука исследовательского труда. Новосибирск, 1979.

YLMY IŞIŇ MATERIAL ÝYGNAMAK ETAPY

Temanyň öwreniliş ýagdaýyny oňat bilmezden, tema boýunça ýazylan ylmy edebiýatlary okap özleşdirmazden, ol hakda täze ylmy garaýyşlary öňe sürmek asla mümkin däl. Eýsem tema boýunça ylmy edebiýatlary nireden we nädip gözlemeli. Olary nähili özleşdirmeli.

Bu meselede talyplar-da, aspirantlar-da, tejribesiz ýaş ylmy işgärler-de uly kynçylyk çekýärler.

Tema boýunça ylmy edebiýatlary gözlemäge girişmezden öňürti, ozaly bilen, şol tema hakda okuw kitaplarynda, gollanmalarda berilýän maglumatlary birkemsiz özleşdirmeli. Diňe şondan soňra ýörite ylmy edebiýatlary gözlemäge girişmeli.

Tema boýunça ylmy edebiýatlar dürli çeşmelerden, ozaly bilen bibliografik görkezijilerden gözlenilýär. Hatda bibliografik görkezijiler-de tema boýunça edebiýatlaryň hemmesini öz içine alyp bilmeýärler. Mysal üçin, türkmen dil bilimi boýunça edebiýatlaryň häzirlilikçe diňe üç sany esasy bibliografik görkezijisi bolup, olaryň birinjisi 1924-1964-nji ýyllar aralygyndaky, ikinjisi 1964-1974-nji ýyllarda, üçünjisi 1974-1984-nji ýyllarda neşir edilen ylmy edebiýatlar hakda maglumat berýär. Diýmek, soňky ýyllarda geçirilen ylmy derňewler Ylymlar akademiýasynyň “Habarlaryndan”, ýokary okuw mekdepleriniň “Ylmy ýazgylaryndan”, tematik ýygnyndylardan gözlenilmelidir.

Tema boýunça nazary maglumatlary gözlemekde esasy üns monografiýalara, dissertasiýalara hem-de ylmy žurnallarda ýerleşdirilen makalalara gönükdirilmelidir. Ylmy žurnallarda her ýylyň soňky sanynda ýyl dowamynda neşir edilen makalalaryň umumy sanawy berilýär. Şolardan peýdalanmak bibliografik gözleg işini ep-esli ýeňilleşdirýär.

Ylmyň gazananlary diňe bir ýurduň çäginde saklanmaýar. Bäsdeşlik bilen baglanyşygy bolmadyk ylmy derňewleriň netijeleri we olar hakdaky maglumatlar döwletler we döwletara guramalar tarapyndan alşylyp durulýar. Ylmy hyzmatdaşlyk boýunça halkara guramalarynyň sany ýylsaýyn artýar. Ýöne dil tapawutlylygy ýurtlaryň arasynda ylmy maglumatlary alyşmak işini kynlaşdyrýar, dürli ýurtlarda geçirilen derňewleriň netijelerinden peýdalanmakda uly kynçylyklar döredýär. Ýa-ha şol edebiýaty terjime etdirmek, ýa-da şol dilleri özleşdirmek gerek bolýar. Ylmy işgäriň daşary ýurt dilleriniň birinden tabşyran kandidatlyk minimumy ylmy işleriň asyl nusgasyny - originalyny okap özleşdirmäge ýeterlik mümkinçilik bermeýär. Şunuň bilen baglanyşykly daşary ýurt dillerindäki ylmy edebiýatlar bilen tanyşmakda referatiw žurnallaryň hyzmaty-da barha ýokarlanýar.

Tema boýunça bar bolan ylmy edebiýatlary doly ele salmak ylmy derňewiň ýokary hilli ýerine ýetirilmeginiň girewidir. Şoňa görä-de ylmy işgärler özleriniň örän köp wagtlaryny ylmy edebiýatlary gözlemeklige we olary özleşdirmeklige harçlaýarlar. Gerekli edebiýatlary gözläp birinji nobatda kitaphanalara ýüzlenýärler.

Kitaphanalar uly iki topara bölünýärler: şahsy kitaphanalar; jemgyýetçilik kitaphanalary.

Günde-günaşa geregi çykyp duran okuw kitaplarydyr gollanmalar, sözlükler, ensiklopediýalar ylmy işgäriň öz şahsy kitaphanasynda bolmalydyr. Ýöne şahsy kitaphana her näçe baý bolsa--da, ol hiç wagt ylmy işgärleriň edebiýata bolan isleglerini doly kanagatlandyryp bilmeýär.

Jemgyýetçilik kitaphanalary-da birnäçe topara bölünýär: köpçülik kitaphanalary; ylmy kitaphanalar; ýörite kitaphanalar.

Okyjylaryň dürli toparlaryna niýetlenilen şäher, etrap, oba kitaphanalary köpçülik kitaphanalaryna degişli.

Ylmy kitaphanalaryň hem iki görnüşi bolýar: ylmyň dürli ugurlary boýunça hyzmat edýän uniwersal ylmy kitaphanalar; ylmyň aýry-aýry ugurlaryna degişli pudaklaýyn ylmy kitaphanalar.

Döwlet kitaphanalary, Ylymlar akademiýasynyň, uniwersitetleriň kitaphanalary ylmy kitaphanalaryň toparyna girýär. Tehniki kitaphanalar, kärhanalaryň, edaralaryň kitaphanalary, ylmy barlag institutlarynyň kitaphanalary ýörite kitaphanalaryň toparyna degişlidir.

Ylmy edebiýatlaryň sanynyň biçak güýçli depginlerde ösýänligi sebäpli, olaryň içinden gerekli edebiýatlary gözläp tapmak işi barha uly kynçylyklary döredýär. Şoňa görä her bir ylmy işgär gerekli edebiýatlary çalt gözläp tapmagyň usullaryny oňat bilmelidir.

Ylmy edebiýatlary gözlemegiň usullary

Maglumatlar gözlegi el güýji bilen, maşynlaryň kömegi bilen we awtomatlar arkaly bolup biler.

Okyjylara hyzmat etmegiň giň ýaýran görnüşi kitaphanalarda kitaplaryň açyk tekjelerde görkezilip goýluşydyr. Munda okyjy özüne gerekli edebiýaty özi saýlap alýar.

Uly kitaphanalarda açyk tekjelerde kitaplaryň hemmesi däl-de, diňe belli bir bölegi ýerleşdirilýär. Esasy bölegi ýörite jaýlarda saklanylýar, ol ýerden diňe okyjynyň talabyna laýyklykda çykarylýp berilýär. Şeýle kitaphanada gerekli kitap kataloglardan agtarylýar.

Kataloglar kitaplaryň we beýleki edebiýatlaryň ady, awtory, neşir edilen ýeri, möçberi, sany, gysgajyk mazmuny mahlasý, şol eser hakda esasy maglumatlar ýazylan kartoçkalar saklanylýan gutujyklardyr.

Kartoçkalaryň ýokarky çep burçunda, köplenç, drob görnüşli sanlar goýulýar. Çyzygyň ýokarsyndaky san şol edebiýatyň saklanýan jaýyny, tekjesini, çyzygyň aşagyndaky san bolsa şol kitabyň tekjede ýerleşiş tertibini aňladýar.

Kataloglaryň, esasan, iki görnüşi bolýar: elipbiý kataloglary; ulgamlaýyn kataloglar. Uly kitaphanalarda bulardan başga predmet kataloglary-da, döwürleýin neşirleriň, žurnal makalalarynyň, ylmy edebiýatyň patent, standart ýaly görnüşleriniň kataloglary-da bolýar. Elipbiý kataloglarynda kartoçkalar eseriň awtorynyň ýa ony taýýarlan edaranyň, eger üçden köp awtoryňky bolsa, onda eseriň öz ady boýunça berk elipbiý tertibinde ýerleşdirilýär.

Değişli edebiýaty çalt gözläp tapmak üçin klassifikasion shema laýyklykda ylmyň aýry-aýry ugurlary boýunça düzülýän ulgamlaýyn kataloglara ýüzlenilmelidir. Klassifikasion shemanyň her bölüminin sertli ýagdaýda san ýa-da harp bilen anladylan indeksi bolýar. Bir meselä deřişli edebiýatlaryň hemmesi şol bir indeks bilen berilýär. Diýmek, ulgamlaýyn katalogdan gerekli edebiýaty tapmak üçin meseläniň haýsy indekse deřişlidigini anyklamak, onuň üçin bolsa elipbiý-predmet görkezijilerinden peýdalanmagy başarmak gerek.

Maglumat gullugynyň dogry guralmagy ylmy işgäriň gerekli edebiýatlary gözläp tapmak işini ep-esli ýeňilleşdirýär, gymmatly wagtyň tygşytlamaga mümkinçilik berýär.

Kitaphanalaryň we maglumat merkezleriniň aglabasynda häzirlikçe onluk klassifikasiýa ulanylýar. Bu klassifikasiýanyň esasy prinsipi - birinji san ylmyň pudagyny, ikinji san onuň ugruny, üçünji san şol ugruň belli bir bölümini aňladýar. Bu klassifikasiýa boýunça dil bilimine deřişli edebiýatlary 4-nji bölümden gözlemeli. Haýsy dile deřişliligi bolsa ýörite harp bilen aňladylýar. Mysal üçin, 4 P - rus dilini, 4 T - türkmen dilini bildirýär. 4 A – gadymy dilleri, 4 I - daşary ýurt dillerini aňladýar. Ýaýyň içine alnan soňky sanlar arkaly olaryň hem dürli bölümleri tapawutlandyrylýar. Mysal üçin, türkmen diline deřişli sözlükler 4 T (0,3), türkmen dilini okatmak usulyýeti 4 T (0, 7), türkmen dilinden okuw kitaplary 4 T (0, 75).. ýaly aňladylýar. Bu şertli belgiler umumy bolup, deřişli edebiýatlary gözlemek işini ýenilleşdirýär.

Klassifikasiýa boýunça 8-nji bölüm edebiýat ylmyny bildirýär. Türkmen edebiýaty 8 T, gadymy edebiýat 8 A, türkmen folklory 8 TF ýaly aňladylýar, 8 T (0,3) -türkmen edebiýatyna deřişli sözlükleri, 8 T (0, 75) –türkmen edebiýatyndan okuw kitaplarydyr gollanmalary, 8 T (0,7) bolsa türkmen edebiýatyny okatmak usulyýetine deřişli eserleri bildirýär.

Tema boýunça ylmy edebiýatlary gözläp tapmagyň, ýagny maglumat gözleginiň hili we netijeliligi köp derejede ylmy işgäriň maglumat çeşmelerinden we ylmy maglumat bilen iş salyşýan edaralaryň hyzmatyndan peýdalanyp bilşine bagly.

Tema boýunça bar bolan ähli ylmy edebiýatlar doly ele salnandan soňra olary okap özleşdirmek işi başlanýar.

Ylmy edebiýatlary okamagyň we özleşdirmegiň usullary

Ylmy derňewleriň hili tema boýunça bar bolan ylmy edebiýatlaryň özleşdirilişine-de bagly bolýar. Ylmyň häzirki derejesinden yza galmazlyk üçin her bir ylmy işgär öz temasy boýunça nähili işleriň edilendigini, hut häzirki döwürde nähili derňewleriň geçirilýändigini bilmelidir, olary jikme--jik özleşdirmelidir. Tema boýunça diňe bir öz ýurdumyzda däl, daşary ýurtlarda edilen işleri-de okap özleşdirmek talap edilýär. Onda-da mümkingadar originalyň özüni okamak, ilkinji çeşmelerden peýdalanmak maslahat berilýär. Alymyň daşary ýurt dillerini bilmek zerurlygy-da hut şu ýerden gelip çykýar.

Edebiýatyň üstünde işlemek, islendik işde bolsy ýaly, sarp edilen wagt we güýç aňrybaş peýda getirer ýaly edilip guralmalydyr. Edebiýatyň üstünde işlemek olary okamakdan başlanýar. Okamak edebiýatyň üstünde işlemekde esasy orun tutýar. Ýöne okamak entek hiç zat aňlatmaýar. Esasy mesele nämäni, nädip we haýsy yzygiderlikde okamakda, okalan zady nähili özleşdirmekde. Ilki bilen tema boýunça bar bolan edebiýatlary aýratyn kartoçkalara belläp almak maslahat berilýär.

Kitap görnüşinde özbaşdak neşir edilen işler bilen tematik ýygynyndylarda, gazet-žurnallarda çap edilen makalalaryň kartoçkalarda bellenilişi azda-kände tapawutlanýar.

Aýratyn kitaplaryň kartoçkalarda bellenilişi:

Kartoçkalar, adatça, 125 x 75 mm. ölçegli galyňrak kagyздan edilýär. Olarda eseriň awtorywe eseri, ady, neşir edilen ýeri, ýyly ýaly maglumatlar görkezilýär.

Tematik ýygynyndylarda we žurnallarda çykan işleriň kartoçkalarda bellenilişi:

Bu hili kartoçkalar ol edebiýatlary kitaphana kataloglaryndan tapmak üçinem işiň bibliografiýasyny düzmek üçinem amatly. Tema boýunça ähli edebiýatlar kartoçkalaşdyrylandan soňra, ylmy işgär olary tapyp okamaga girişýär.

Tema boýunça duş gelen edebiýaty bir çetinden okamak garaşylan netijäni bermeýär. Olar belli bir yzygiderlikde okalmalydyrlar.

Ilki bilen iň soňky täze edebiýatlary, jemleýji işleri, eger bar bolsa monografiýalary, dissertasiýalary okamak maslahat berilýär. Eger tema boýunça ýörite iş - monografiýa ýok bolsa, onda edebiýatlary hronologik yzygiderlikde okamak peýdaly, ýazylyş tertibinde okamak temanyň öwreniliş taryhyny yzarlamak üçin amatly.

Ylmy edebiýatlaryň diňe özlerini däl, olar hakdaky synlary okamak-da peýdalydyr. Ýaş alymlar käte edebiýatlaryň içinden ilki bilen görnükli alymlaryň işlerini okaýarlar. Soňra olaryň täsirinden çykyp bilmän, öz ýygynan faktlaryna

şolaryň nukdaýnazaryndan çemeleşýärler. Tema hakda taýýar garaýyşlary kabul etmek bolsa ylmy işgär üçin zyýanly.

Ylmy edebiýatlaryň sanynyň biçak güýçli depginlerde artmagy kitaby tiz we netijeli okamak meselesini öňe sürýär. Okamagyň netijeli usuly az wagt harçlap, ýagny tiz okap, köp maglumat özleşdirmegi aňladýar.

Okamak, J.Bernalyň adalatly belleýşi ýaly, ynsan aňy tarapyndan edilen oýlap tapyşlaryň iň beýigidir. Ýazmak, okamak diňe maglumatlary toplanmagynda öwrülişik döretmän, eýsem adamyň özüni-de özgertdi, onuň pikirlenmek ukybyny ösdürdi, ol diňe aňyýeti däl, döredijilikli hyýalbentligi-de güýçlendirýär, öz-özüňe terbiýe berdirýär, ünsüni jemlemek başarnygyny kämilleşdirýär.

Okamak beýniniň we göz muskullarynyň işini koordinirleýän fiziki we akyl zähmetiniň netijesidir. Okalanda göz mydama hereketde bolýar. Hereketiň ugry tekstiň sagdan çepe ýa-da çepden saga okalyşy bilen baglanyşyklydyr. Okalan tekste düşünilmese, göz diňe çepden saga däl, yzyna-sagdan çepe-de hereket edýär. Göz hereketiniň her duralgasynda oňat okaýan adam 5-6 söz, erbet okaýanlar diňe 1-2 söz okap ýetişýär. Alymlar mekdep okuwçylarynyň her minutda 90-100 söz, talyplaryň 120-180 söz, ýokary bilimli hünärmenleriň 200-250 söz töweregi okap, okan tekstleriniň mazmunynyň 20-60 göterime golaýyny özleşdirip bilýändiglerini hasaplapdyrlar.

Dürli tekstleri deň tizlikde okamak mümkin däl. Tizligi tekste laýyklykda özüň saýlap almaly. Okaýyş tizligi teksti näderejede özleşdirmek isleýändigine, onda täze maglumatlaryň az-köplüğine, okaýjynyň bilim derejesine, ukybyna, ünsüni jemläp bilşine, ýagtylyk, galmagal ýaly daşky şertlere hem baglydyr.

Käbir adamda tiz okamaga päsgel berýän zyýanly endikleriň-de bolmagy mümkin. Mysal üçin, teksti galam ýa-da barmak bilen yzarlap okamak. Bu zyýanly endikden gutulmak üçin kitaby iki eliň bilen tutup okamak maslahat berilýär.

Okalan ýeri yza dönüp, gaýtalap okamak endigi hem zyýanlydyr. Mundan gutulmak üçin tekstiň okalan ýerini kagyz ýa-da başga bir zat bilen örtmeli.

Daşyndan, hatda içinden sesli okamak endikleri-de zyýanly. Şeýle endikli okyjylara içinden sessiz okamak maslahat berilýär.

Okamak işjeň bolmalydyr, ylmy işgär awtoryň garaýyşlaryna «ýesir» düşmän, oňa tankydy baha bermäge, onuň dogry we ýalňyş garaýyşlaryny seljermäge çalyşmalydyr.

Adatça, okamaga girismezden öňürti okaljak kitaba göz gezdirilip çykylýar. Ilkinji tanyşlyk kitabyň titul listinden başlanýar. Onda kitaby häsiýetlendirýän esasy maglumatlar berilýär. Titul listiň arkasynda şol kitapda haýsy meseleleriň derňelýändigigi we kitabyň kimler üçin niýetlenilýändigigi hakda annotasiýa ýerleşdirilýär. «Giriş», «Awtordan» diýen bölümler okyjyny awtoryň şahsyýeti we kitabyň döreýiş taryhy bilen tanyşdyrýar. Olary okap kitap hakda umumy maglumat alandan soňra «Mazmuny» diýen bölüm bilen tanyşmak maslahat berilýär. Ondan kitabyň bölümleri hem-de tutuş eseriň logiki gurluşy öwrenilýär, öz temaňa dahylly ýerleri saýlanyp alynýar.

Käbir kitaplarda awtoryň esasy ýazgysyndan başga neşirýatyň annotasiýasy, redaktoryň giriş makalasy has atlaryň görkezijişi, awtoryň ömrüne, döredijiligine degişli seneler, adalgalaryň gyşgaça sözlügi, **Sözsoňy, Bellikler..**

ýaly goşmaça maglumatlar hem ýerleşdirilýär. Olar eseriň mazmunyna oňat düşünmäge ýardam edýärler.

Okalyp otyrka umumy häsiýetli soraglar-da ýüze çykaýýar. Ol ýa başga bir taryhy waka, şahsyýet ýa-da manysy düşnüksiz söz hakda düýplüräk bilmek gerek bolýar. Bu ýagdaýda ylmyň aýry-aýry ugurlaryna degişli ýörite ensiklopediýalar, sözlükler gyzyklandyrýan meselelere jogap tapmakda işi ep-esli ýeňilleşdirýär. Aýry-aýry soraglara jogap tapmakda ensiklopediýalaryň, sözlükleriň ähmiýeti her näçe beýik bolsa-da, olar temany düýpli özleşdirmekde ýörite edebiýatlaryň ornuny tutup bilmeýärler.

Eser birinji gezek tutuşlygyna okalsa-da, ikinji gezekde oňat özleşdirilen bölümleriň okalmagy hökman däl.

Oňat özleşdirilmegi üçin onuň näme maksat bilen okalýandygy üns merkezinde bolmaly. Ähli üns özüňi gyzyklandyrýan meselä jemlenmeli, höwes bilen işlemegi, özüňe erk etmegi başarmaly. Okalýan wagtda saz, galmagal, gürrüň pikirlenmek işini kynlaşdyrýar, ünsi sowýar, tiz ýadadýar.

Her abzas, her sahypa howlukman özleşdirilmeli. Bir gezek okalanda düşünilmese, tä doly düşünilýänçä gaýtalap–gaýtalap okalmaly.

Yzygider ýagdaýda her gün okamaklyk teksti tiz we gowýy özleşdirmäge ýardam edýär, yzygider okamak her wagtda okandan köp esse netijeli bolýar.

Ylmy edebiýatyň üstünde işlemegiň netijeliligi ylmy işgäriň akyl kesgiriligine-de, özüne erk edip bilşine-de bagly.

Tema boýunça ylmy edebiýatlary özleşdirmegiň okamakdan başga-da birnäçe usullary tärleri bar. Olardan birisi ýat tutmakdyr. Onuň mehaniki ýat tutmak; düşüňip ýat tutmak; zoraýakdan ýat tutmak ýaly görnüşleri bar.

Mehaniki ýat tutmak birnäçe gezek gaýtalap okamak arkaly ýat tutmakdyr. Bu tär, köplenç, seneleri, kadalary, sitatalary, käbir adalgalary ýat tutmak üçin ulanylýar. Munda ýat tutulan maglumatlaryň logiki baglanyşygyna onçakly üns berilmeýär. Formal ýat tutulýandygyna görä, bu täriň netijeliligi ýokary bolmaýar.

Düşüňip ýat tutmakda maglumatlar logiki baglanyşykda ýatda galýar. Tutuş tekstiň manysy, ondaky aýratyň elementler many gatnaşygy boýunça özleşdirilýär. Bu täriň netijeliligi has ýokarydyr.

Zoraýakdan ýat tutmak käbir talyplaryň hasap-synaglary tabşyrmak üçin ýat tutuş täridir. Bu usul ýat tutmagyň iň peýdasyz görnüşidir.

Gaýtalap okamak ýat tutmakda uly ähmiýete eýe. Onuň işjeň we ýüzleý gaýtadan okamak ýaly görnüşleri bar.

Işjeň gaýtadan okamaklyk okalan teksti gürrüň edip bermek bilen täzedan okamakdyr.

Ýat tutmak üçin wagty-da dogry saýlamak gerek. Okap gutaran günün ýa-da onuň ertesi gaýtadan okamaklyk has amatlydyr. Teksti uly bolmasa, doly gaýtalamak, uly tekstiň bolsa has zerur hasap edilen ýerlerini gaýtalap okamak bolar.

Ýadamazlyk üçin agyrdan ýeňil tekste, ýeňilden agyr tekste geçmek, her iki sagat okalandan soň 6-7 minut arakesme etmek maslahat berilýär.

Okalan ylmy edebiýatlaryň mazmunyny doly ýatda saklamak mümkin däl. Şonuň üçin okalan edebiýatyň gerekli ýerlerini ýazyp almak usullary hem

peýdalanylýar. Ýazgylar ylmy edebiýatlary özleşdirmegiň iň oňat usuly hasap edilýär. Ýöne ýazyp almaklyk örän köp wagt talap edýär. Has gysgaldylyp göçürilse, ylmy maglumatlar garyplaşýar, dolulygyna göçürmek bolsa mümkin däl. Kitaby tutuşlygyna göçürmegiň-de, ikinji derejeli maglumatlary ýazyp almagyn-da hajaty ýok, diňe has zerur ýerlerini belläp almak maslahat berilýär.

Ýazgylar birnäçe ýyl öň okalan edebiýatlary ýada salmaga, olardan peýdalanmaga mümkinçilik berýändigini bilen ähmiýetlidirler.

Ýazuw arkaly belläp almagyň **meýilnama, tezis, konspekt** ýaly görnüşleri giň ýaýran.

Meýilnama belläp almagyň iň gysga görnüşidir. Onda okalan eseriň bölümleri diňe sanalyp geçilýär.

Teziser ýazgylaryň eseri düýpli derňemek talap edýän iň çylşyrymly görnüşidir. Eger ylmy edebiýat oňat özleşdirilen bolsa, awtoryň esasy pikirlerini, olardan gelip çykýan netijäni tezis görnüşinde gysgajyk belläp almak hem bolar.

Ýazuw arkaly belläp almagyň giň ýaýran görnüşü **konspekt**dir. Onda gysgaldylan görnüşde eseriň tutuş mazmuny şöhlelendirilýär. Ol eseriň düýp mazmunynyň gysgaça beýanydyr, onda ikinji derejeli zatlar agzalmaýar. Gurluşy, yzygiderliligi taýdan ol eseriň meýilnamasyna gabat gelýär.

Konspektirlemägiň iki görnüşü bolýar: tekst boýunça konspektirlemek we leksiýanyň konspektirlenişi.

Tekst boýunça konspektirlemekde awtoryň pikirini has takyk aňladýan ýerleri üýtgeşsiz göçürilýär.

Leksiýa konspektirlenende awtoryň pikiri öz sözleriň bilen berilýär.

Konspektirlemegiň iki görnüşinde hem awtoryň pikirlerini ýoýman bermek esasy şert bolup durýar.

Ýazgylar dyngy belgilerine çenli originaldaky ýaly anyk berilmelidir. Üýtgeşsiz alnandygyna ikerjeňlenmez ýaly, olary goşa dyrnaga almak, ylaýta-da başga dildäki edebiýatlary originaldaky ýaly, terjime etmezden göçürmek amatlydyr.

Ylmy edebiýatlaryň her birini aýratyn ýazgy etmek hem, ilki bilen iň esasy edebiýaty doly ýazyp, soňra ikinji derejeli edebiýatlardan gaýtalanýan pikirleri galdyryp, jemleýji konspekt taýýarlamak hem mümkin. Her edebiýaty aýratyn ýazgy etmek has-da amatly.

Tiz tapmak üçinem, maglumatlary toparlara bölmek üçinem ýazgylaryň kartoçka ulgamy depdere bellemekden oňalydyr. Okalan edebiýatlaryň mazmunyny 210 x 300 mm. ölçegli adaty standart listden bolan kartoçkalara, aýry-aýry pikirleri, maglumatlary bolsa 210x150 mm.möçberindäki kartoçkalara bellemek bolar.

Nusga:

Kartoçkalaryň ýokarsynda: çepde-edilýän bellikleriň haýsy soraga degişlidigi; sagda işiň awtory, eseriň ady, neşir edilen ýeri, ýyly ýaly maglumatlar görkezilýär:

Bir kartoçka şol bir eserden ugurdaş pikirleriň birnäçesini belläp almak bolar. Beýle ýagdaýda her belligiň - ýazgynyň yzyndan onuň haýsy sahypadan alnandygy görkezilmelidir.

Faktik maglumatlaryň ýygnaýyşy: kartoçka, anketa usullary

Ylmy derňewlerde diňe bir ylmy edebiýatlardan alnan nazary maglumatlar däl, pikiri delillendiriji faktlar hem giňden peýdalanylýar.

Pikirler faktlardan gelip çykýarlar we faktlar bilen iýmitlenýärler. Ylmy derňewlerde anyk faktlara möhüm orun degişli.

Ylmy işgäri gurluşykçy bilen, onuň ýygnaýan faktlaryny gurluşyk materiallary bilen deneşdirýärler. Gurluşyga girişmezden önürti gerek boljak materiallary artykmajy bilen taýýarlamak gerek. Ylmy işde hem ýazmaga girişmezden önürti faktlaryň ýeterlik ýygnaýmagy zerur.

Tassyklaýjy we inkär ediji faktlaryň mümkin boldugyça köp ýygnaýmagy gerek. Materialyň ýetmän durandan artyp galany amatlydyr. Fakt näçe köp bolsa, olaryň has oňatlaryny saýlap ulanmak mümkinçiligi artýar.

Material ýygnaýmakda ujypsyzja faktdan-da sowlup geçmeli däl. Ownujak ýaly bolup görnen maglumatlar beýleki maglumatlar bilen baglanyşykda öwrenilende, garaşylmadyk netijelere getirip biler.

Faktiki materialyň çeşmeleri san taýdan çäksiz bolup, faktlary haýsy çeşmeden ýygnaýadygy adaty, işiň ylmy ýolbaşçysy tarapyndan salgy berilýär. Mysallar ýazuw edebiýatynyň dilinden-de, halk döredijiliginden-de, şiwelerden-de ýygnaýyp bilner. Käte maglumatlary neşir edilmedik golýazmalardan, halkyň janly gepleşiginden, arhiwden almaly bolýar. Haýsy çeşmeden alynýandygyna seretmezden, faktik materiallaryň alnan çeşmeleriniň anyk görkezilmegi talap edilýär.

Mysal alynýan çeşmeleriň häsiýetine laýyklykda maglumatlary magnit lentasyna ýazdyrmak hem, depdere, aýratyn listlere, kartoçkalara belläp almak hem bolar.

Olary 120 x 70 mm.ölçepli galynrak kagyzydan edilen kartoçkalara belläp almak has onatlydyr. Kartoçkalar ýygnaýan maglumatlary sistemalaşdyrmak üçin amatly bolýar.

Kartoçkalaşdyrylan-da mysallar ýeterlik kontekstde, sözlem içinde alynmalydyr. Maglumatyň alnan çeşmesi, sahypasy anyk görkezilmelidir. Degişli dil birlikleriniň (fonema, morfema, leksema, söz düzümi, sözlem) aşagy göni, tolkunly ýa punktir çyzyklar bilen çyzylyp tapawutlandyrylmalydyr:

Nusga:

Ýazyjydyr şahyrlaryň öz elleri bilen ýazan terjimehallaryndan, ýatlamalaryndan, gündeliklerinden, döwürdeşleri bilen ýazyşan hatlaryndan, golýazma eserlerden ýygnaýan faktlaryň ylmy gymmaty uly bolýar. Beýle çeşmelerden ýygnaýan faktlar hem anyk resmleşdirilmelidirler. Eger faktlar janly gepleşikden, şiwelerden ýygnaýsa, her bir dil faktynyň niredede, kimden we haçan ýazylyp alnandygy görkezilýär, anketleşdirilýär. Janly gepleşikden alnan mysallary aýdylyşy ýaly edip, transkripsiyä belgileri bilen fonetik ýazga geçirmek talap edilýär.

Ylmy derňewe girişmek üçin näçeräk materialyň ýygnaýmagy ýeterlikkä? Muňa dürli garaýyşlar dowam edýär. Käbir ylmy işgärler temanyň diňe bir bölümi boýunça gerekli materiallary ýygnaýmagy, işi bölüm-bölüm jerine ýetirmegi amatly

hasaplaýarlar. Köpler, tersine, temanyň ähli bölümleri boýunça ýeterlik material toplap, diňe şondan soň ylmy derňewe başlaýarlar. Ylmy işgäriň özi bu usullaryň haýsyny amatly hasaplasa, öz islegine görä saýlap alýar.

EDEBIÝATLAR

Weyisow B. Ylmy derňewleriň esaslaryndan materiallar. Aşgabat: TDU, 1984.

Гецов Г. Г. Работы с книгой: рациональные приемы . Москва, 1984.

Проходко П.Т. Тропой науки. Советы молодому исследователю. Москва, Знание. 1969

Усачева И.В., Ильясов И. И. Методика поиска научной литературы чтения и составления обзора по теме исследования. Москва, МГУ, 1980

YLMY IŞIŇ DERŇEW USULYNY SAÝLAMAK ETAPY

Her bir işiň, şol sanda ylmy iş alyp barmagyň-da öz usullary bar. Ylmy derňew usullary-da dürli - dürli bolýar. Hatda filologiýanyň şahalary bolan dil bilimde, folkloristikada we edebiýaty öwreniş ylmlarynda ulanylýan derňew usullary-da biri-birinden tapawutlanýar.

Dil birlikleri, adaty üç nukdaýnazardan: gurluşlary, manylary we ulanyşlary taýdan öwrenilýärler.

Derňew usullary derňewiň obýektine laýyklykda ylmy işgäriň özi tarapyndan saýlanylyp alynýar. Ol kemsiz synagdan geçen usullary-da, ugurdaş ylmlarda ulanylýan derňew usullary-da peýdalanyp biler, düýbünden täze derňew usulyny işläp düzüp hem biler.

Dili birliklerini öwrenmekde giňden ulanylýan lingwistik derňew usullarynyň esasyalary şulardyr:

Teswiri derňew usuly sinhron derňew usuly bolup, ol diliň ösüşiniň belli bir döwründe dil birlikleriniň gurluş, ulanylyş aýratynlyklaryny hasaba almak, häsiýetlendirmek üçin ulanylýar. Muňa beýan ediş usuly hem diýilýär. Bu usul köplenç häzirki türkmen diliniň meseleleri öwrenilende ulanylýar.

Deňeşdirmе derňew usuly garyndaş dilleriň taryhyny, olaryň arasyndaky umumylyklary we aýratynlyklary anyklamak üçin ulanylýar. Dil bilimde muňa komparativ usul hem diýilýär.

Deňeşdirmе taryhy usul. Munda deňeşdirilýän dilleriň garyndaşlyk derejesi göz önünde tutulmalydyr. Ozaly bilen has ýakyn dilleriň faktlary deňeşdirilmeli. Mysal üçin, türkmen diliniň dil birliklerini ilki beýleki oguz dilleriniň faktlary bilen deňeşdirmeli. Deňeşdirmäniň her tapgyrynda deňeşdirilýän diller üçin umumy faktlar has gadymy hasaplanýlar. Sesleriň we morfemalaryň genetik barabarlygyny we ontositel hronologiýasyny anyklamak olaryň has gadymky görnüşlerini (arhitipleri) dikeltmäge mümkinçilik berýär. Otnositel hronologiýa tärine daýanmak bilen dildäki bir faktyň beýleki bir fakta seredende gadymylygy ýüze çykarylýar, ösüş - özgerişniň ugry, ondaky esasy meýiller anyklanylýar.

Fonetik, morfologik, semantik özgerişlere sezewar bolup, asly tanalmaz derejede üýtgän sözleriň taryhyny dikeltmek üçin **etimologik derňew usuly-da** ulanylýar.

Etimologik derňewde deňeşdirilýän dil birlikleriniň genetik barabarlygy ýeterlik maglumatlar bilen esaslandyrylmalydyr, derňelýän sözüň dowam edýän söz ýasalýş ülhülerine (modeline) laýyk gelýändigini subut edilmelidir.

Degşirme derňew usuly garyndaş däl dilleri degşirip öwrenmek usulydyr. Munda taryhy ösüşe hiç bir ähmiýet berilmeýär.

Degşirme usulynyň kömegi bilen taryhy we territorial kontaktlaryň netijesinde dilleriň özara täsirleriniň derejesi we häsiýeti öwrenilýär. Bu usul terjime meselelerinde, iki we köp dilli sözlükleri döretmekde, ikinji bir dili öwretmekde hem işjeň ulanylýar. Degşirmäniň obýekti hökmünde diller hem, olaryň aýry-aýry meseleleri-de alnyp bilner.

Şiweşynaslyk boýunça geçirilýän ylmy derňewlerde geografik usul giňden ulanylýar. **Geografik usul** garyndaş dilleriň ýa-da bir diliň şiweleriniň

aýratynlyklaryny kartalaşdyrmak esasynda öwrenmek usulydyr. Munda dil faktlary geografik kartalaryň ýüzüne geçirilýär. Bu usul öwrenilýän dil faktlarynyň ýaýran çäklerini we onuň sebäplerini anyklamaga mümkinçilik berýär.

Fonetikanyň käbir meselelerini öwrenmekde **eksperimental fonetik** usul ulanylýar. Bu usul gepleýiş seslerini elektron akustik gurallar arkaly öwreniş usulydyr.

Ylmy derňewleriň netijeliligi köp derejede derňew usulynyň dogry saýlanyp alynmagyna baglydyr.

EDEBIÝATLAR

Акаевский А. И., Далметов М.К., Крупин Д. Я. О методике научно-исследовательской работы. Омск, 1970

Белчиков Н. Ф. Пути и навыки литературоведческого труда. Москва, 1975.

Бушмин А. С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. Ленинград, 1969

Быков В. В. Методы науки. Москва, 1974.

Кодухов В.И. Методы лингвистического анализа. Ленинград, 1963

Костюк В. Н. Методология научного исследование. Киев, 1976.

Михайлов И.Б. Методы и формы научного познания. Москва, 1968

Резник Л.Г., Левин Е.М. Основы методики научных исследований. Тюмень, 1975

Рузавин Г.И., Методы научного исследования. Москва, 1975

Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашгабат, 1961

YLMY IŞIŇ MAKSADYNY, WEZIPELERINI KESGITLEMEK WE MEÝILNAMASYNY DÜZMEK ETAPY

1. Derňewiň maksadynyň, wezipeleriniň kesgitlenişi

Derňewe girişmezden öňürti ýygňalan maglumatlaryň seljerilmegi, düýpli özleşdirilmegi, tertibe salynmagy hökmandyr.

Tema boýunça teoretiki maglumatlar we delillik faktlar ýeterlik derejede ýygňalandan soňra, olar tankydy göz bilen öwrenilýär, sistemalaşdyrylýar. Ýygňalan maglumatlary hronologik taýdan hem, tematik taýdan hem sistema getirmek mümkin. Tematik taýdan sistemalaşdyrmak maglumatlary soraglar boýunça seljermek üçin amatly bolsa, hronologik taýdan sistemalaşdyrmak meseläniň öwreniliş taryhyny yzarlamak üçin amatlydyr. Ol dürli döwürlerde ýazylan ylmy edebiýatlary taryhy yzygiderlilikde derňemäge, tema boýunça dürli awtorlar tarapyndan öňe sürülen garaýyşlary yzarlamaga mümkinçilik berýär.

Garşylykly pikirler täze faktlar arkaly barlanylyp görülýär, anyklaşdyrylýar. Ýygňalan faktlary sistemalaşdyrmak we olary jikme-jik derňemek netijesinde näçeräk materialyň toplanýandygy, ýene maglumat ýygnamagyň gerekdigi ýa-da haýal etmän derňewe girişilmelidigi kesgitlenilýär. Temanyň haýsy meseleleriniň näderejede öwrenilendigi, indi haýsy taraplaryny öwrenmegiň gerekdigi aýdyň göz önüne getirilýär.

Temanyň öwreniliş taryhyna syn berilýär, derňew üçin täze meseleler belenilýär. Şynda tema boýunça öňki edebiýatlara, olarda öňe sürülen gymmatly pikirlere, garaýyşlara ýazylan döwürlerine görä dogruçyl baha bermek talap edilýär. Tema boýunça bar bolan ylmy edebiýatlaryň bir ujundan ählisesine birin-birin syn bermegiň hajaty ýok. Edebiýatlaryň atlaryny sanap, hemmesine bir umumy syn bermek ýa-da olardan üç-dört sanysyny agzap çäklenmek hem bolmaýar. Olaryň içinden ozaly bilen iň soňky jemleýji işlere: dissertasiýalara, monografiýalara syn berilmeli. Diňe şondan soňra üns berilmäge mynasyp hasap edilen beýleki işlere syn berlip, üsti ýetirilmelidir. Synda tema boýunça ylmyň we tehnikaýyň ýeten derejesi doly we dogruçyl şöhlelendirilmelidir.

Syny görnükli hünärmenlere okatdyrmak, şol ugur bilen iş salyşýan ylmy edaralarda, konferensiýalarda ara alyp maslahatlaşmak, köpüň pikirini bilmek örän peýdaly. Ylmy işgär salgy berlen goşmaça maglumatlary, orta atylan täze pikirleri hökman hasaba almalydyr, zerur bolsa işiň ilki başky meýilnamasyna gerekli düzedişler, goşmaçalar girizilmelidir.

Ýygňalan maglumatlary sistemalaşdyrmak, seljermek, temanyň öwreniliş taryhyny dogruçyl şöhlelendirýän syn taýýarlamak we ony degişli hünärmenler bilen ara alyp maslahatlaşmak netijesinde ylmy işgäriň derňew obýektine öz garaýyşy döreyär, täze ylmy çaklamalar öňe sürülýär, usuly netijeler çykarylýar, derňewiň maksady, derwaýyslygy, ylmy we amaly ähmiýeti delillendirilýär.

2.Ylmy işiň meýilnamasyny düzmek

Başga işlerde bolşy ýaly, ylmy işde hem meýilnamasyz işlemek mümkin däl. Meýilnamasyz işlemek temadan gyşarmalara eltýär. Şoňa görä ylmy derňewiň ähli etaplary berk meýilnama esasynda alnyp barylmalýdyr.

Her bir ylmy işgär tema saýlap almak bilen birlikde turuwbaşdan öz taýýarlygyna, saýlan temasynyň öwreniliş derejesine, maglumat ýygynalmaly çesmeleriň ýagdaýyna laýyklykda wagtyňy örän oňat meýilnamalaşdyrmalydyr, temanyň üstünde işlemegiň kalendar meýilnamasyny düzmelidir. Onda işiň her bir bölüminiň ýerine ýetirilmeli möhletleri anyk görkezilmelidir. Soňra ol ylmy işiň ähli etaplarynyň kalendar boýunça görkezilen yzygiderligini we möhletlerini gyşarnyksyz berjaý etmäge çalyşmalydyr.

Meýilnamasyz işlemek wagty biderek harçlamakdyr. Ol ylmy işde oňat netije bermeýär. Işini oňat meýilnamalaşdyrmadyk ýa-da meýilnamasyz işleýän ylmy işgärler işlerini görkezilen möhletlerde ýerine ýetirip ýetişmeýärler. Beýle işleriň hili-de pes bolýar. Şoňa görä her bir ylmy işgäriň tema boýunça ylmy edebiýatlary okamakdan başlap, tä ylmy işiň netijesi goralýança ýa-da önümçilige ornaşdyrylýança edilmeli işleriň ähliesini we olaryň her biriniň ýerine ýetirilmeli möhletini jikme-jik görkezip, oňat meýilnama düzmegi hem-de şol meýilnama boýunça işlemegi gerek.

Kalendar meýilnama entek ylmy derňewiň meýilnamasy dälidir.

Ylmy derňewiň öz meýilnamasyny düzmek hem örän jogapkärçilikli çemeleşmegi talap edýär. Ol iş belli bir logiki yzygiderlikde ýerine ýetirmek üçin möhümdir. Işiň ilkinji meýilnamasy tema saýlanylyp alnanda düzülýär. Ol ylmy işiň meýilnamasynyň birinji görnüşi bolmak bilen tema boýunça edebiýatlary okamakda, maglumat ýygynamakda we olary sistemalaşdyrmakda ugur görkeziji çelgi hökmünde hyzmat edýär. Ylmy derňewiň ähli jikme-jikliklerini öňden görmek mümkin däl. Tema boýunça ylmy edebiýatlar doly özleşdirilip, ýeterlik teoretiki we faktik maglumatlar ýygynalandan we sistemalaşdyrylyp seljerilenden soňra, işiň ilkinji meýilnamasynyň köp ýerleri anyklaşdyrylýar, oňa düzedişler girizilýär, ylmy derňewiň gutarnykly meýilnamasy kemala gelýär.

Ylmy derňewiň meýilnamasyndan onuň umumy gurluşy aýdyň görünmelidir. Ol örän oýlanyşykly düzülmelidir, bölümleriň atlandyrylyşyna, logiki yzygiderligine üns berilmelidir.

Ylmy derňewleriň meýilnamalary gurluş elementleri we olaryň geliş tertibi taýdan adaty menzeş bolýarlar. Dürli awtorlarda dürlüçe atlandyrylýandyklaryna garamazdan, islendik ylmy işiň meýilnamasy:

1. Giriş;
2. Ylmy derňewiň mazmunynyň beýany;
3. Netije;
4. Edebiýatlar... ýaly bölümlerden durýar.

Ylmy derňewiň mazmunynyň beýany bölüminiň **Esasy bölüm** atlandyrylyşy onçakly şowly däl. Beýle atlandyrylanda, işiň **Giriş, Netije, Edebiýatlar** bölümleri esasy däl, kömekçi bölümler ýaly duýulýarlar. Ylmy işde bolsa esasy däl

bölüm bolmaýar. **Girişem, Netije-de, Edebiýatlar** bölümleri-de işiň örän möhüm bölekleridir.

Her bir ylmy derňewiň indiwiđual işdigine görä, meýilnamanyň ählumumy nusgasyny bermek mümkin däl. Derňewiň obýektine laýyklykda her bir ylmy derňewe anyk meýilnama düzülmelidir. Meýilnamanyň görüp geçilen gurluş elementleriniň her birisi anyklaşdyrylmalydyr, ylaýta-da **Ylmy derňewiň mazmunynyň beýany** bölümi aýry-aýry soraglar gönüşinde görkezilmelidir.

Ylmy derňewiň ýönekeý ýa-da ýaýraň meýilnamasy bolýar. Ýaýraň meýilnamada ylmy derňewiň baplary, bölümleri, her bölümde derňelmeli meseleler, soraglar jikme-jik bellenilýär. Talyplar, aspirantlar, ýaş ylmy işgärler üçin ýönekeý meýilnama garanda anyklygy taýdan tapawutlanýan ýaýraň meýilnama boýunça işlemek amatlydyr.

Ylmy derňewleriň gutarnykly meýilnamasy, tema boýunça ýygňalan maglumatlara laýyklykda işi ýerine ýetiriji tarapyndan düzülýär, soňra ylmy ýolbaşçy bilen maslahatlaşylyp, onuň kem-käs ýerleri düzedilýär. Meýilnamanyň gutarnykly, ylmy ýolbaşçy tarapyndan makullanylan we degişli ylmy edaralarda tassyklanylan görnüşi boýunça işlemek derňewiň hiliniň ýokary bolmagyna ýardam edýär.

«Türkmen dilinde at ýasaýjy goşulmalar» diýen temanyň ýönekeý we ýaýraň hilli mysaly meýilnamalaşdyrylyşy:

Ýönekeý meýilnama:

I. Giriş.

II. Türkmen diliniň at ýasaýjy goşulmalary we olaryň hyzmatlary taýdan toparlara bölünişi.

III. Işlikden at ýasaýjylar.

IV. Isimlerden at ýasaýjylar.

V. Netije.

VI. Edebiýatlar.

Ýaýraň meýilnama:

I. Giriş.

1. Temanyň öwreniliş taryhyna syn.

2. Temanyň derwaýyslygy (aktuallygy).

3. Işiň maksady we ylmy - amaly ähmiýeti.

II. Işlikden at ýasaýjylar.

1. Täsirini geçirýän işliklerden at ýasaýjylar.

2. Täsirini geçirmeýän işliklerden at ýasaýjylar.

III. Isimlerden at ýasaýjylar.

1. Sypatlardan at ýasaýjylar.

2. Sanlardan at ýasaýjylar.

3. Hallardan at ýasaýjylar.

4. Çalyşmalardan at ýasaýjylar.

5. Atdan at ýasaýjylar.

IV. Netije.

1. Işliklerden we isimlerden ýasalan atlaryň semantik aýratynlyklary.

2. At ýasaýjy goşulmalaryň adalga ýasamakdaky, ylmy terminologiýamyzy kämilleşdirmekdäki hyzmaty.

V. Edebiýatlar.

EDEBIÝATLAR:

Ataýew K. Studentleriň ýyllyk işleri we olardan edilýän talaplar (türkmen edebiýaty boýunça).-Kitapda: Вопросы педагогики и высшей школы. Ашхабад, изд. ТГУ, 1974.

Бельчиков Н. Ф. Пути и навыки литературоведческого труда. Москва, Высшая школа, 1975.

Герасимов И. Г. Структура научного исследования. Москва, 1985.

Hanmyradow G., Çaryýewa O. Diplom işlerini taýýarlamak. Aşgabat, 2008.

Кальницкий Я. Б. Как работать над диссертацией. Москва, 1974.

Weýisow B. Ylmy derňewleriň esaslaryndan meteriallar. Aşgabat. TDU, 1984.

YLMY IŞIŇ DERŇEW GEÇIRMEK ETAPY

Tema boýunça ýygňalan ylmy we faktik materiallar her näçe köp we gymmatly bolsalar-da, olar entek ylmy iş däldir. Ýygňalan maglumatlaryň belli bir tertibe salynmagy, her taraply seljerilmegi, olardan degişli netijeler çykarylmany hökmandyr. Maglumatlaryň derňewi ylmy işiň iň möhüm etaplaryndan biridir.

Ylmy işiň derňew geçirmek etapy: a) tema boýunça ýygňalan maglumatlary düýpli öwrenmegi, b) akyl ýetirişiň analiz, sintez, induksiýa, deduksiýa, umumylaşdyrma tärlerine daýanmak bilen derňew obýekti hakda öz garaýyşyňy öňe sürmegi, gelnen netijäni esaslandyrmagy öz içine alýar.

Ozaly bilen tema degişli ylmy eserleri doly okap, olarda öňe sürülen garaýyşlary çuňňur özleşdirmek zerur. Özüňe çenli toplanýan ylmy tejribäni düýpli özleşdirmek we öňki derňewleriň netijeleriniň üstüni ýetirmek, ösdürmek - bu her bir ylmy işgärden edilýän esasy talapdyr.

Tema boýunça bar bolan ylmy edebiýatlar doly okalyp, olarda öňe sürülen ylmy garaýyşlar düýpli öwrenilenden soňra, ol garaýyşlar ylmy işgäriň öz ýygňan maglumatlary bilen barlanyp görülyär. Diňe şondan soňra ylmy işgäriň derňew obýekti hakda öz ylmy garaýyşy döreýär.

Käbir ýaş ylmy işgärler özlerini şol temany ilkinji öwrenen adam edip görkezjek bolýarlar. Özünden öňki edilen işleri ýa agzaman geçýärler, ýa-da işlerinden gerekli hasap eden ýerlerini alyp, olaryň alnan çeşmesini görkezmeýärler. Edebiýatlara dogruçyl baha bermezlik medeniýetsizlik bolýar. Beýle etmek ylmyň ösüşine zyýan ýetirýär, ony bökdeýär. Öňden belli bolan ylmy garaýyşlary öz adyna geçiren alym, ylmy işgär öz halkyny--da aldaýar.

Ylmy işgär tema boýunça özünden öňki edilen işlere dogruçyl baha berenden soň, ýygňan maglumatlaryna daýanyp, derňew obýekti hakda öz garaýyşlaryny subut etmäge girişýär. Munuň üçin ol akyl ýetirişiň analiz, sintez, umumylaşdyrma-abstraklaşdyrma, induksiýa, deduksiýa ýaly tärlerinden peýdalanýar.

Analiz etmek, seljermek we derňemek sözleri manydaşdyrlar. Mysal üçin, söz fonetik taýdan derňelende ol sözün näçe bogundan ybaratdygy, basymyň haýsy bogna düşýändigini, her bogunyň näçe we nähili fonemalardan durýandygy anyklanylýar.

Söz morfologik taýdan derňelende onuň näçe morfemadan durýandygy, onun düzümindäki haýsy morfemanyň asyl, haýsynyň ýasaýjy morfemadygy, haýsy morfemanyň şekil ýasaýjylara, haýsynyň söz üýtgediji morfemalara degişlidigi we olaryň her biriniň aňladýan manylary ýüze çykarylýar. Diýmek, analizde öwrenilýän obýekt ony düzýän maýdaja elementlere bölünip öwrenilýär. Emma analiz etmek bilen iş bitmeýär. Ylmy iş bolmak üçin analiz netijesinde bilen zatlarymyz sistemalaşdyrylmaly, ýagny sintez edilmelidir.

Sintezde derňew obýektiniň elemenetleri aňda birleşdirilip, olaryň arasyndaky içki baglanyşyklar ýüze çykarylýar. Analiz näçe çuň, hertaraply bolsa, sintezlemek arkaly alynýan netijeler-de şonça ýokary bolýar. Meselem, dürli söz toparyna degişli sözleriň morfema düzümlerini analizlemek arkaly türkmen dilinde sözde ilki asyl morfemanyň, soňra söz ýasaýjy, ondan soňra şekil ýasaýjy, iň

soňundan söz üýtgediji morfemalaryň gelyändigini barada netije çykarýarys. Islendik ylmy iş tema boýunça ýygňalan maglumatlary analizlemegiň we sintezlemegiň netijesidir. Analiz geçirmezden sintezlemek mümkin däl. Ylmy derňew şertli ýagdaýda analize we sinteze bölünse-de, ikisi birlikde ylmy işi emele getirýär.

Ýygňalan maglumatlaryň analizlenmegi we sintezlenmegi, üç hili netije berip biler:

1. Derňewiň netijesi ylmy işgäriň öz öňe süren ylmy çaklamasyna (gipotezasyna) doly ýa-da, esasan, dogry gelýär. Bu ýagdaýda gipoteza teoriýa öwrülýär.

2. Derňewiň netijesi ylmy işgäriň ylmy çaklamasyny kem-käsleýin tassyklaýar. Bu ýagdaýda gossa material ýygňalyp, täzeden derňew, tejribe geçirilýär. Gipoteza bilen tejribäniň (ylmy eksperimentiň) çapraz gelyän ýerleri anyklanylýar.

3. Derňewiň netijesi ylmy işgäriň gipotezasyny tassyklamayar. Bu ýagdaýda täze ylmy çaklamalar öňe sürülýär, täze maglumatlar toplanylýar we täzeden derňew geçirilýär.

Eger derňew netijesinde ylymda öň belli bolmadyk täze kanunlar açylan bolsa, oňa **ylmy açyş** diýilýär.

Eger derňew netijesinde öň bolmadyk täze: enjamlar, maşynlar ýa-da önümiň täze görnüşi döredilen bolsa, oňa **oýlap tapyş** diýilýär.

Teoriýa bilen tejribe akyly ýetiriş işiniň biri beýlekisiniň ösüşini şertlendirip duran dürli taraplarydyr. PROBLEMA-ÇAKLAMA-TEORIÝA, ine, ylmy bilimleriniň ösüş ýoly şeýledir. Problema ylmy derňewiň başlangyjy bolýan bolsa, ylmy çaklamany (gipotezany) nazaryýetiň (teoriýanyň) garalama görnüşi hasaplamak bolar. Ylmy çaklamalar ýygňalan maglumatlary derňemek arkaly barlanylýar. Derňew netijesinde olar ýa-da tassyklanylýarlar, ýa-da inkär edilýärler.

Ylmy işiň derňew geçirmek etapy ylmy işgäriň öz derňew obýekti hakda gutarnykly netijä gelmegi bilen tamamlanylýar. Oýlap tapyşlar, açyşlar üçin ylmy işgäre diplomlar, awtorlyk şahadatnamalary, baýraklar, hormatly atlar berilýär.

EDEBIÝATLAR:

Бельчиков Н. Ф. Пути и навыки литературоведческого труда. Москва, Высшая школа, 1975.

Кодухов В. И. Методы лингвистического анализа. Ленинград. 1963.

Коппин Н. В. Гипотеза и её роль в познании. Москва, 1958.

Михайлов И.Б. Методы и формы научного познания. Москва, 1968.

Системный анализ и научное знание. Москва, Наука, 1978.

YLMY IŞIŇ TEKSTINI TAÝÝARLAMAK ETAPY

1. Ylmy işleriň tekstinden edilýän talaplar

Ylmy işiň kyn hem jogapkärli etaplaryndan biri-de ýygynalan maglumatlaryň analizini, olardan gelip çykýan netijeleri kagyza geçirmekdir. Ylmy işiň bu etapy onuň ýyllyk iş, diplom işi, dissertasiýa, makala, (doklad ýa-da ylmy hasabat) görnüşinde ýazgysyny taýýarlamaklygy öz içine alýar.

Islendik ylmy derňewiň teksti ylmy dokument hasaplanylýar. Ylmy dokumentlerde berilýän maglumatlary uly iki topara: täze we relewant (önden mälim bolan) maglumatlara bölýärler. Ylmy dokumentleriň dogry berjaý edilmegi olary relewant maglumatlardan saplamaga, hilini, medeniýetini ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

Ylmy derňewleriň netijeleriniň beýan edilişiniň maksatlary, wezipeleri, möçberleri taýdan tapawutlanýan birnäçe görnüş bar.

Ýyllyk (kurs) iş - talybyň bir ýylyň dowamynda alyp baran ylmy derňewiniň beýanydyr. Ol adaty 3-4 soragdan ybarat, möçberi taýdan golýazmada ortaça 30-40 sahypa töweregi bolýar, standart (210 x 297) mm.ölçegli ak kagyza ýa-da umumy depderde her tarapyndan ýer goýlup, listiň diňe bir ýüzüne ýazylýar.

Diplom iş - ýokary mekdepleriň ahyrky ýylynda okaýan talyplaryň in soňky, jemleýji ylmy işidir. Ol standart ölçegli ak kagyzyň diňe bir ýüzüne maşyn ýazgysynda iki interwaldan ýazylýar, ortaça 4-5 bölümden ybarat we 50-80 sahypa möçberinde bolýar.

Dissertasiýa ylymlaryň kandidaty ýa-da doktory diýen alymlyk derejesini almak üçin geçirilen ylmy derňewiň beýanydyr.

Ol standart ölçegli ak kagyzyň diňe bir ýüzüne 2 interwaldan ýazylýar. Möçberleri taýdan kandidatlyk dissertasiýalary 150, doktorlyk dissertasiýalary 300 sahypa töwereginde bolýar («Edebiýatlar» we «Gosmaça» bölümleri muna girmeyär).

Tematik ýygyndylarda, ylmy žurnallarda çykartmak üçin ylmy derňewleriň netijeleri sykylyp, makala görnüşine getirilýär. Möçber taýdan ylmy makalalar maşyn ýazgysynda 24, ylmy synlar 10, hronikal makalalar 4-5 sahypadan artyk bolmaýar. Olaryň ýazgysy beýleki ylmy dokumentlerinkiden azda-kände tapawutlanýar. Redaksiýa ibermezden önürti sitatalaryň, salgylanmalaryň alnan ýerleri, faktik maglumatlaryň dogrulygy ýene bir gezek ilkinji çesmeler boýunça degşirilip barlanylýar. Başga dillerdäki edebiýatlardan alnan mysallaryň terjimesi berilýär.

Mysallaryň žurnalda, tematik ýygyndylarda kursiw bilen tapawutlandyrylýandygyna görä, golýazmada ol sözleriň aşagy tolkunly çyzyk bilen bellenilýär, olaryň manylary bolsa goşa dyrnaga alynýar. Çyzgylar, şertli belgiler gara syýa ýa-da tuş bilen elde ýazylýar. Redaksiýa makalanyň maşynda ýazylan 2 nusgasy iberilýär. Olarda makalanyň awtorynyň familiýasy, ady, ylmy derejesi, iş ýeri, käri, öý salgysy, telefon nomeri ýaly zerur maglumatlar görkezilýär.

Doklad derňewiň netijelerini ylymda, önümçilikde ýa-da okuw işinde ulanmak barada awtoryň öňe süren teklipleriniň gysgaça beýanydyr.

Mazmuny boýunça doklad makaladan onçakly tapawutlanmaýar, ony ylmy makalanyň dilden beýan edilýän görnüşi hasaplamak bolar. Doklad okamak üçin bary-ýogy 10-20 minut çemesi wagt berilýär.

Ýazgy okalanda onuň täsir edijiliginiň peselýändigine görä, doklady öz sözleriň bilen düşündirmek maslahat berilýär. Munuň üçin bolsa doklatda aýdyljak esasy pikirleri öz içine alýan 1-2 sahypa möçberde gysgaça beýan tezis taýýarlamak amatlydyr. Tehniki serişdelerden, görkezme esbaplardan peýdalanylsa, dokladyň täsir edijiligi has-da ýokarlanýar.

Ylmy maglumatlary jemlemek, sistemalaşdyrmak, olary ylmyň sol ugry boýunça işleýän ylmy edaralaryň, hünärmenleriň dykgatyna tiz we ýokary hilli ýetirmek meselesi gutarylan ylmy derňewleriň mazmunyny mümkingadar gysga beýan etmek zerurlygyny döredýär. Ylmy maglumatlary alyşmakda INTERNET ulgamy barha möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Gutarylan ylmy derňewler hakda berilýän hasabat ýerine ýetirilen derňewiň netijelerini dolulygyna hem-de dorguçyl söhlelendirýän operatiw dokument hasap edilýär.

Hasabatda derňewiň maksady, wezipeleri, işde ulanylan derňew usullary, işin bölümleri, gellen netijeler, olary ulanmak mümkinçiligi hakda awtoryň teklipleri, mahlasý, ylmy işi bitewiligine göz önüne getirmäge mümkinçilik berýän ähli zerur maglumatlar berilýär. Ol standart ölçegli ak kagyzyň diňe bir ýüzüne sag we çep taraplaryndan 35 mm. ýer goýlup, ýazgysy 1,5; çykgytlary 1 interwaldan maşynda ýazylýar. Titul listden başlap soňuna çenli hasabatýň ähli sahypalary yzygider nomerlenilýär. Hasabat mikrofotokopiýa edilende oňat düşer ýaly örän arassa, ýalnyşsyz ýerine ýetirilmelidir. Şolardan peýdalanmagy ýeňilleşdirmek üçin hasabatlaryň ýazylyşynyň döwlet standartyna laýyklykda birmeňzeş bolmagy talap edilýär.

2.Ylmy işiň bölümleri we olarda berilmeli maglumatlar.

Ylmy hasabatlar-da, ylmy dokumentleriň beýleki görnüşleri-de gurluş taýdan, esasan, bir meňzeşdirler. Islendik ylmy dokument: 1. Titul list; 2. Giriş; 3. Maglumatlaryň ylmy derňewi we olaryň beýany; 4. Netije; 5. Edebiýatlar; 6. Goşmaça (Bu bölüm bolman hem biler); 7. Mazmuny...ýaly bölümleri öz içine alýar.

Titul listde derňew geçirilen ylmy edara, awtoryň familiýasy, ady (bas düşümde), ylmy işiň temasy, onuň nähili işdigi (ýyllyk ýa diplom işdigi, dissertasiýadygy, okuw kitabydygy we ş.m.), ylmy ýolbaşçysy hakdaky maglumatlar, işiň neşir edilen ýeri, nesirýatyň ady, neşir edilen ýyly görkezilýär. Titul listde berilýän maglumatlaryň yzyndan hiç bir dyngy belgi goýulmaýar.

Titul listde berilýän maglumatlar örän anyk bolmaly. Temanyň ady derňewiň mazmunyny dolulygyna öz içine almaly, eger uly ýa-da umumy bolsa, ol ýaý içinde anyklaşdyrylmaly.

Ylmy dokumentiň **Giriş** bölümünde derňewiň maksady, wezipeleri, derňew usuly, temanyň derwaýyslygy esaslandyrylýar. Temanyň öwreniliş ýagdaýyna baha berilýär. Tema boýunça ýazylan ylmy edebiýatlara berilýän syn, adaty, **Girişiň** ep-esli bölegini tutýar, özi-de örän hysyrdyly zähmeti talap edýär, köplenç, ol aýratyn bölüm edilip hem berilýär.

Maglumatlaryň derňewi we olaryň beýany bölümi ylmy dokumentleriň iň uly we möhüm bölümi hasaplanylýar. Onda öwrenilýän obýekt anyk häsiýetlendirilýär, geçirilen derňewler, olaryň netijeleri sistemalaşdyrylyp beýan edilýär. Derňewiň netijeleri öňki işlerdäki netijeler bilen deneşdirilýär.

Netije bölümünde her bölüm gysgajyk jemlenilýär, işden umumy netije çykarylýar. Derňew netijesinde gelnen ylmy täzelikler nygtalýar. Ylmy derňewiň netijelerini önümçilikde, ylymda ýa-da okuw işinde ulanmak mümkinçilikleri, derňewi dowam etdirmegiň gerekdigi ýa-da zerur dældigi hakda awtoryň garaýşy bildirilýär. Amaly derňewler hakdaky hasabatda derňewiň netijesi önümçilige ornaşdyrylanda alynjak ykdysady-tehniki peýda hem baha berilmelidir. **Netijäniň** soňunda derňewiň näme bilen tamamlanandygy (neşir edilendigi, normatiw dokumentleriň düzülendigi, zatlaryň labortoriýa ýa-da tejribe nusgalarynyň taýýarlanylýandygy, täze önümleriň döredilendigi, kämilleşdirilendigi) ýa-da derňewiň oňyn netije bermändigi anyk görkezilmelidir.

Edebiýatlar (Bibliografiýa) bölümi hem ylmy dokumentiň wajyp bölümlerinden biridir. Ol diňe işde peýdalanylan edebiýatlaryň sanawy bolman, ylmy işgäriň haýsy edebiýatlary okap özleşdirendigi hakda hem, onuň ylmy edebiýatlaryň üstünde işlemek başarnygy, özbaşdak ylmy derňewler alyp barmak ukyby, medeniýeti hakda hem maglumat berýär. Bu bölüme aýratyn uly ähmiýet berilýär. Oňa başdansowma seretmek, köpbilmişlik edip, okalmadyk edebiýatlary girizmek bolmaýar. Bu bölüm ylmy işgäriň ylma näderejede jogapkärçilikli garaýandygyny, özgäniň zähmetine hormatyny, zähmetsöýerligini, taýýarlyk derejesini görkezip duran aýnadyr.

Käbir ylmy işleriň soňunda **Gosmaça** bölümi hem berilýär. Onda ylmy işde agzalan, peýdalanylan gadymy golýazmalardan fotokopiýalar, halk döredijiliginiň seýrek nusgalaryndan parçalar, kartalar, shemalar, sertli gysgaltmalaryň, işde ulanylan simwollaryň, adalgalaryň düşündirişi we s.m. maglumatlar ýerleşdirilýär.

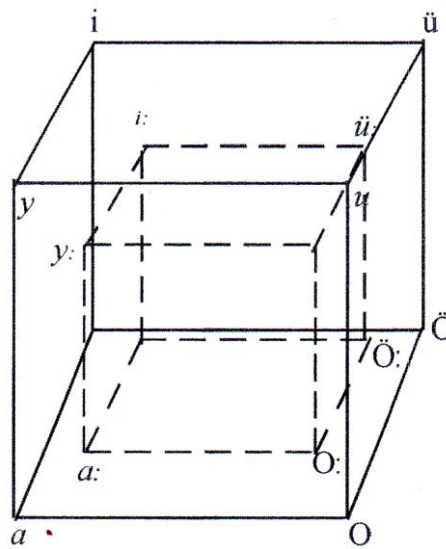
Ylmy dokumentiň gurluş elementlerinden iň soňkusy **Mazmuny** bölümidir. Ol, esasan, **Işiň meýlinamasy** bölümüne deň gelýär. Şoňa görä gaýtalamazlyk üçin işde ýa **Mazmuny** ýa-da **Meýilnama** bölümi ýerleşdirilýär. Okyjyny işiň gurlusy bilen tanyşdyrýandygy göz önünde tutulyp, dissertasion işlerde, köplenç, **Mazmuny** diýen bölüm işiň başynda getirilýär. Ony işiň soňunda ýerleşdirmek hem bolar. Mysal üçin, diplom işlerinde, okuw kitaplarynda, gollanmalarda bu bölüm işiň soňunda ýerleşdirilýär. Ýyllyk işlerde bolsa başda diňe işiň meýilnamasy berilýär.

3. Ylmy işiň dilinden edilýän talaplar

Ylmy resminamalaryň golýazmasynyň üstünde işlenilende, ylmy stiliň özboluşly aýratynlyklarynyň bardygyny unutmak bolmaz. Ol birinji nobatda standartlaşmak meýliniň häsiýetliligi bilen tapawutlanýar. Standartlaşmak ylaýta-da adalga meselesinde güýçli bolýar. Onda emosional öwüşginli sözlerden, obrazlylykdan gaça durulýar.

Ýörite sözleriň - adalgalaryň aşa köp ulanylýandygyna görä, ylmy işiň dili, esasan, ylmyň şol ýa-da ýakyn ugry bilen mesgullanýan hünärmenlere düşnükli bolýar. Ony hemmeler düşüner ýaly derejede sadalaşdyrmak mümkin hem däl. Her halda işiň kim üçin, näme maksat bilen ýazylandygy awtoryň üns merkezinde bolmaly. Işiň mazmuny niýetlenilen okyjysyna düşnükli bolar ýaly berk logiki yzygiderlilikde beýan edilmeli. Pikirleriň esaslandyrylyşy ynandyryjy, dernewiň netijesi we awtoryň teklipleri subut ederlikli, formulirowkalar gysga hem-de aýdyň bolmaly.

Ylmyň dürli ugurlarynda adaty dillerden başga şertli belgileri, simwollary ulanmagyň-da ýörite ulgamlary emele gelipdir. Şertli «dilleriň» ulanylyşy ylmyň hemme ugurlarynda birmeňzeş däl. Mysal üçin, gumanitar ylymlara seredende, takyk ylymlarda olar has köp ulanylýarlar. Ylymlaryň özara gatnaşygynyň barha güýçlenýän häzirki döwründe her bir ylmy işgär diňe diliň ylmy stiliň aýratynlyklaryny däl, eýsem ylmyň dürli ugurlarynda ulanylýan «ýörite dillere-de» düşünmegi, olardan peýdalanmagy başarmalydyr.

1-nji surat.

Çekimli sesleriň gadymy türki fonologik ulagmynyň kubik (1-nji surat) görnüşli şekillendirilişi (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970, с. 77).

Lingwistikada hem dernewiň netijeleri shemalar, matematiki simwollar, çyzgylar, kwadrat figuralara daýanýan tablisalar, dil birlikleriniň özara

gatnaşyklaryny görkezýän wektor diagrammalary, kub şekilindäki diagrammalar arkaly açylyp görkezilýär.

- _____ sözlemin eýesini;
- ==== sözlemin habaryny;
- aýyrgyçlary;
- doldurgyçlary;
- . habar sözlemini;
- ? sorag sözlemini;
- ! ýüzlenme we buýruk sözlemlerini bildirýär.

1-nji tablisa

Türkmen dilindäki çekimli fonemalaryň tablisada görkezilişi

	Galyşlar	Hatarlar					
		Alynky(inçe)		Ortaky(ýogyn)		Yzky(ýogyn)	
		gysga	Uzyn	gysga	uzyn	gysga	uzyn
Dodaklan- madyklar	Ýokarky(dar)	i	i:	y	y:	-	-
	Ortaky(giň)	e	(e)	-	-	-	-
	Aşaky(giň)	(ä)	ä:	-	-	a	a:
Dodak- lananlar	Ýokarky(dar)	ü	ü:	-	-	u	u:
	Ortaky(giň)			-	-	o	o:

Derňew obýekti hakdaky garaýyşlaryňy lingwistik modelleşdirmäniň tärleri arkaly aňlatmaklyk tygşytlylyk taýdan-da, ýatda galyjylygy bilenem oňalydyr.

Dil birlikleriniň dürli hili simwollar arkaly aňladylyşy diňe ylmy derňewlerde däl, eýsem okatmak işinde hem giňden ulanylýar.

Türkmen diliniň ylmy stiliniň aýratynlyklary ýörite öwrenilmedik hem bolsa, ylmy edebiýatlara eden gözegçiligimiz olaryň dilinde birtopar özboluşlylygyň bardygyny bellemäge mümkinçilik berýär. Mysal üçin, *eýe, habar, sypat, hal, nokat...* ýaly sözler türkmen dil biliminde has anyk manyda, adalga hyzmatynda ulanylýarlar.

Hil sypatlaryna, sypatyň kemlik, artyklyk, söýgülik derejelerine seredende ylmy işde otnositel sypatlar köp ulanylýar. At çalyşmalarynyň ulanylyşynda hem käbir aýratynlyklary bellemek bolar. Ylmy ýazgylarda **men, sen** at çalyşmalary örän seýrek ulanylýar. Awtoryň ýeke adamdygyna seretmezden, **men** çalyşmasy köplenç **biz** bilen çalyşyrlýar. Awtor **biz** çalyşmasyny getirmek arkaly formal toparyň adyndan çykyş edýär. **Meniň makalam, meniň pikirimçe** diýmegiň ýerine, **biziň makalamyz, biziň pikirimizçe** diýilýär.

Pikirler, köplenç, üçünji şahsyň adyndan aýdylýar. Beýan edilýän hadysalaryň häzirki pursata gatnaşygy, gymyldy-hereketiň kim tarapyndan

edilendigi, edilýändig, ediljekdigi işlik zamanlary arkaly bildirilýär. Ylmy işlerde sözlemin habary, köplenç, işligiň häzirki zaman şekilinde we üçünji ýönkemedede getirilýär.

2-nji tablisa

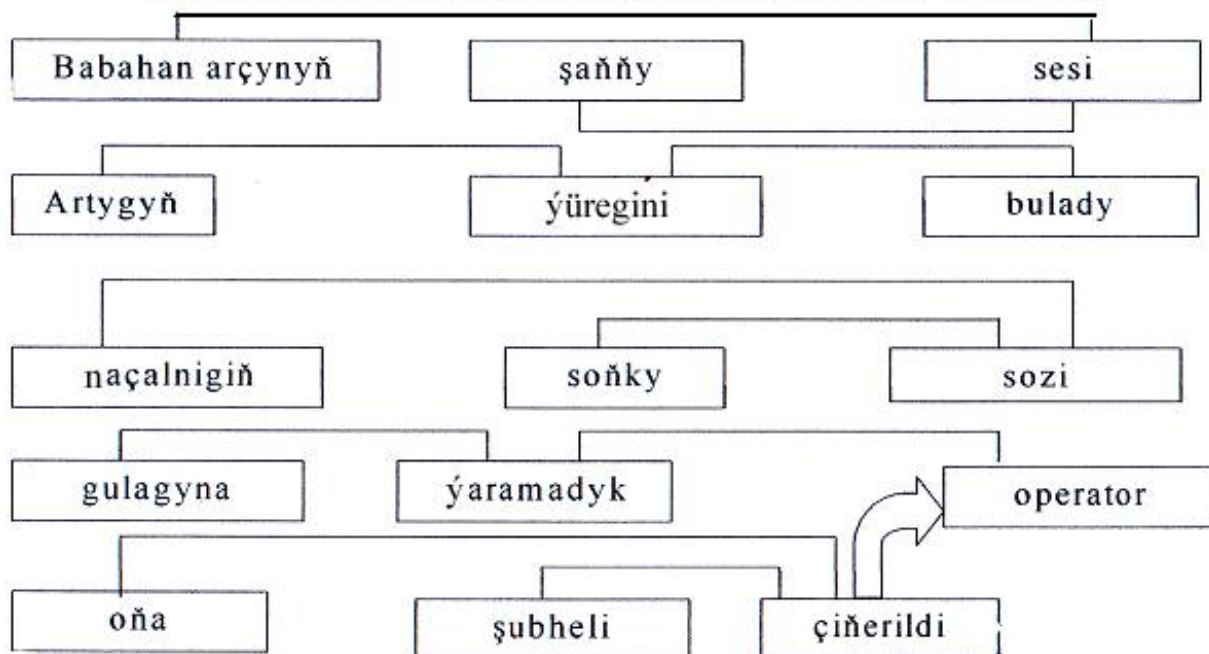
Türkmen dilindäki çekimsiz fonemalaryň tablisada görkezilişi

Düzümin- däki heň boyunça	Artikulyasiýanyň orny boyunça		Dodak çekims.		Dil çekimsizleri						Bogaz çekimsizi
	Artikul hili bo- yunça	Owaz perdesiniň hereketi boyunça	Goşa dodak	Dodak- diş	Dil uýy çekimsizleri			Dil orta çekimsiz	Dil ardy çekimsizleri		
					Diş ara	Diş- düýbi	Alymký kentlewük		Ortaky kentlewük	Ortaky kentlewük	
Galma- gally çekim- sizler	Zarply- lar	Dymyk	P			t			[k]	[k]	
		Açyk	[b]			d			[g]	[g]	
	Süýkeş- ler	Dymyk	[f]	[f]	[s]	[s]	ş			[h]	[h]
		Açyk	[b]	[w]	[z]	[z]	ž		[g]	[g]	
	Affikat lar	Dymyk					ç				
		Açyk					j				
Sonorly çekimsiz- ler	Zarply- lar	Açyk	m			n	l				
	Süýkeş- ler	Açyk				l		[ý]	[ň]	[ň]	
	Titrevii	Açyk					r				

Bellik: Fonemanyň wariantlary ýaýyň içinde berlen.

1, 2-tablisalar T. Täçmyradow bilen M. Hudaýgulyýewiň “Häzirki zaman türkmen edebi dilliniň fonetikasy” (Aşgabat. 1970) ktabyndan alyndy.

Sözlemde sözleriniň baglanyşygynyň shema arkaly görkezilişi

G. Saryýewiň “Türkmen edebi dilinde söz düzümleri” (Aşgabat, 1972) kitabyndan alyndy

Sözlemde sözleriň geliş tertibinde hem käbir aýratynlyklar duşýar. Sözlemleriň aglabasy eýe bilen däl-de, aýýklaýjy agzalar bilen başlanýar. Nygtalýan sözler habaryň edil öň ýanyndan getirilýär. Doly däl sözlemler ylmy dokumentiň dilinde seýrek ulanylýarlar.

Ylmy işleriň tekstinde orfografik, grammatik, stilistik, hatda punktuation ýalňyşlyklara-da ýol berilmeli däl. Olar ylmy işiň täsir edijiligini-de, ylmy, estetik gymmatyny-da peseldýärler. Şol bir düşüňjani aňlatmak üçin **ses we fonema, sesleriň menzeşleşmegi we assimilyasiýa, dodak garmoniýasy we dodak sazlaşygy** ýaly manydaş adalgalaryň ulanylmagyna, ylaýta-da adalgalaryň gatyşdyrylmagyna ýol berilmeli däl. Işiň бүтін dowamynda adalga birligi saklanylmaly. Ulanylyşa täze girizilen adalgalara giňişleýin düşündiriş berilmeli.

Gaýtalan maglumatlar **Bu kemçiliklere seretmezden, awtor köp zähmet çekipdir, Umuman aýdanymyzda** ýaly lenji çykan düzümler hem işiň täsir edijiligini peseldýärler.

Sözlemler many taýdan sagdyn, anyk, kesä çekilmez ýaly bolmaly. Pikiriň dogry aňladylmagyny gazanmak üçin her jümläniň üstünde üns bilen işlemeli. Köp sözlülügiň garşysyna göreşmeli, mümkin bolan ýerinde gysgaltmaly.

Işde sitatalaryň, salgylanmalaryň berlişine aýratyn üns bermeli. Hemmä mälim zatlar üçin sitata getirmegiň hiç bir hajaty ýok. Sitata almaga örän jogapkärçilikli çemeleşmeli. Pikirleri ýoýmazlyk üçin sitatalar doly hem-de dogry alynmalydyr. Sitatadan **“gerekmejek”** sözleri taşlap, ýerine köpnokat goýup ulanmak, eseriň dürli ýerlerinden alnan sözlemleri bir sitata birleşdirmek bolmaýar. Her pikir özbaşdak berilmeli we alnan çeşmesi, sahypasy anyk görkezilmeli.

4. Ylmy işlerde bibliografik maglumatlaryň berlişi

Ylmy derňewleriň ýazgysynyň ep-esli bölegini başga awtorlaryň işlerinden alnan maglumatlar tutýar. Olaryň giň ýaýran görnüşlerinden biri sitatalardyr.

Sitatalar başga awtorlaryň işlerinden üýtgeşsiz göçürilip alnan böleklerdir. Sitatalar, esasan, derňew obýektine öz garaýyşyňy görnükli alymlaryň pikirleri bilen berkitmek, öz garaýyşlaryňy salgylanylan awtoryň pikirine gapma-garşy goýmak, onuňkynyň nädogrydygyny subut etmek, ondaky gymmatly maglumatdan, pikirden peýdalanmak, käte ol ýa beýleki bir pikiriň ilkinji gezek kim tarapyndan we haçan öňe sürlendigini görkezmek gerek bolan ýagdaýlarda ulanylýar.

Sitatalar goşa dyrnaga almak, başga sripte ýa-da seýrekledip ýazmak arkaly awtoryň öz sözlemlerinden tapawutlandyrylýar. Eger awtor sitatadan haýsy-da bolsa bir sözi aşagyny çyzmak ýa-da seýrekledip ýazmak arkaly tapawutlandyrmak-nygtamak islese, şol sözün yz ýanyndan ýaýyň içinde öz familiýasynyň, adynyň baş harplaryny getirip, (W.B) ýaly aňladýar.

Sitatalar mümkingadar ilkinji çesmelerden alynmaly. Eger sitata ilkinji çesmeden däl-de, başga awtoryň işinden alynýan bolsa, onda goşa dyrnak belgisiniň bir bada iki görnüşindenem («...», “..”) peýdalanylýar, sitatanyň haýsy çesmeden alandygy anyk görkezilýär. Diňe sitirlenen ýagdaýda däl, basganyň işinden alnan pikirler, maglumatlar awtoryň öz sözleri bilen beýan edilende hem olaryň alnan çesmeleriniň görkezilmegi talap edilýär.

Bibliografik maglumatlar ylmy işiň möhüm elementlerinden biri hasaplanylýar. Olar işi ýazmak üçin usuly esas bolan edebiýatlar, faktik maglumatlaryň alnan çeşmeleri bilen okyjylary tanyşdyrýanlygy taýdan hem işiň ylmy gymmatyny artdyrýarlar. Çeper eserlerde, ylmy-populýar edebiýatlarda

maglumatlaryň alnan çeşmeleri görkezilip durulmaýar. Ylmy işlerde welin ulanylan nazary we faktik maglumatlaryň anyk dokumentleşdirilmegi talap edilýär. Şoňa görä her bir ylmy işgär bibliografik maglumatlary bermegiň görnüşlerini, tärlerini we olardan edilýän talaplary gowy özleşdirmelidir.

Bibliografik maglumatlar döwlet standartynyň talaplaryna laýyklykda berilmeli. Olar işde peýdalanylan edebiýatlar hakda şu aşakdaky hökmany we fakultativ maglumatlary öz içine alýar:

Isiň awtory hakdaky maglumatlar. Kitaphana kataloglarynda berlişi bilen birlik saklamak üçin ilki bilen isiň awtorynyň familiýasy, soňra ady (ilki harpyna çenli gysgaldylyp) ýazylýar. Eger awtorlaryň sany 3-den köp bolsa, diňe birinji awtoryň familiýasy, ady berilýär we «başgalar» diýlip belleniýär. Awtoryň (awtorlaryň) familiýasydyr adynyň yzyndan, ýagny işiň ady bilen aralykdan nokat belgisi goýulýar.

Meselem:

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat: Ylym, 1969.

Muhyýew H., Kürenow S. Türkmen dilçileri. Aşgabat: Magaryf, 1988.

Täçmyradow T., Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasy. Aşgabat: Ylym, 1970.

Berdiýew R. we başgalar. Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat: Ylym, 1970.

Iş birnäçe awtoryňky bolsa, adatça awtorlar görkezilmeýär.

Türkmen diliniň taryhyndan derňewler (professor B. Çaryýarowyň redaksiýasy bilen). Aşgabat: Ylym, 1978.

Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. (professor M. Soýegowyň redaksiýasy bilen) Aşgabat: Ruh, 1999.

Edaralaryň, guramalaryň resmi-dokumental neşirleri hem edil awtorlar toparynyň taýýarlan işi ýaly eseriň öz ady boýunça berilýär:

Türkmen halkynyň gelip çyksynyň, dünýä ýaýraýşynyň we onuň döwletiniň taryhynyň problemalary (Halkara ylmy konferensiýanyň dokladlarynyň we habarlarynyň tezislere). Aşgabat: Ruh, 1993.

Edil awtorlar topary tarapyndan ýazylan işler ýaly awtory näbelli eserler, ensiklopediýalar, dürli awtorlaryň makalalar ýygyndylary hem eseriň öz ady boýunça berilýär. Beýle ýagdaýda, köplenç, eseriň kimiň redaksiýasy bilen neşir edilendigi görkezilýär:

Türkmen diliniň sözlügi (M. Ý. Hamzaýewiň redaksiýasy bilen). Aşgabat: YA-nyň neşirýaty, 1962.

Işiň ady hakdaky maglumatlar. Işiň ady hiç bir üýtgeşsiz, edil onuň titul listindäki ýaly berilýär. Eger işiň esasy adyndan başga onuň nähili işdigi, haýsy dilde ýazylandygy, näçenji we nähili neşirdigi hakdaky maglumatlar hem getirilýän bolsa, olar edil titul listdäki ýaly şol bir yzygiderlikde önünden iki nokat belgisini goýmak bilen berilýär. Kitaby döretmäge gatnaşan beýleki adamlar: redaktorlar, terjimeçiler hakdaky maglumatlar titul listdäki ýaly yzygiderlikde aralaryndan nokatly otur belgisini getirmek arkaly aňladylýar. Gaýtadan neşir edilendigi arap sifrleri bilen tertip nomerini görkezmek ýa-da düzedilen, üsti

ýetirilen, täzeden işlenilen, stereotip neşir ýaly häsiýetnamalar berlip, öňünden nokat we kese çyzyk belgilerini goýmak arkaly berilýär:

Грамматика туркменского языка, 1. Фонетика и морфология (Под редакцией Н.А. Баскакова, М.Я. Хамзаева, Б. Чарыярова). Ашхабад, Ылым, 1970

История и культура народов Средней Азии: Древность и средние века. Сб статей АН СССР, Институт востоковедения (Под редакцией Б.Г. Гафурова и Б.А. Литвинского). Москва: Наука, 1976

Hamzaýew M., Berdiýew R, Kürenow S. Türkmen dili: 4-nji klas üçin okuw kitaby,. Täzeden işlenilen 8-nji neşir. Aşgabat: Magaryf, 1980.

Işň neşir edilen ýeri, ýyly we neşirýat hakdaky maglumatlar

Işň neşir edilen ýeri gysgaldylman, dolulygyna görkezilýär.

Işň neşir edilen ýerini görkezýän säheriň adynyň öňünden nokat, yzyndan bolsa iki nokat belgileri goýulýar. Eger eser iki ýerde neşir edilen bolsa, onda şäherleriň ikisi-de aralygyna kese çyzyk belgisi goýlup ýazylýar. Soňra neşirýatyň ady görkezilýär. Neşirýatyň adyndan soňra eseriň neşir edilen ýyly arap sifrleri bilen ýazylýar. Ýylyň yzyndan nokat, öňünden otur belgileri goýulýar:

Hydyrow M.N. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat: Türkmen döwlet okuw pedneşir, 1962.

Tematik ýygyndylarda neşir edilen makalalaryň görkezilişi azda--kände tapawutlanýar: awtoryň adyndan soňra makalanyň ady getirilýär. Makalanyň adyndan soňra nokat we kese çyzyk belgileri goýlup “Kitapda” ýa-da “Ýygindyda” diýlip ýazylýar, soňra iki nokat belgisi goýlup, kitabyň, ýygindyň ady, neşir edilen ýeri, neşirýaty, neşir edilen ýyly hem-de şol makalanyň ýerleşdirilen sahypalary görkezilýär:

Amansaryýew J. Türkmen diliniň dialektlerinde soragyň aňladylyşy.-Ýygindyda: Türkmen dil biliminiň meseleleri.-Aşgabat: TDU-nyň neşirýaty, 1982, 43-67 s.

Nazarow O. Türkmen diline geçen rus sözleriniň ulanylyşynda wariantlyk hadysasy.-Kitapda: Türkmen sözleşiş medeniýetiniň käbir meseleleri.-Aşgabat: Ylym, 1977, 23-30 s.

Ylmy žurnallarda çykan makalalara salgylanma berlişiniň-de käbir özboluşly aýratynlyklary bar:

Azymow P. Türkmen edebi diliniň dialekt esasy hakynda.-TSSR YA-nyň habarlary (Jemgyýetçilik ylymlaryň seriýasy), 1967, No 1, 61-68 s.

Gazetlerde çykan makalalara salgylanma berlende, eger gazetiniň sahypasy 6-dan az bolsa, makalanyň ýerleşýän sahypasy görkezilmeýär:

Güjükow S. Dil, ýazyjy, sözlük. Leksikologik oýlanmalar.-“Edebiýat we sungat” gazeti, 1968, 20-nji mart.

Okyjylaryň işini ýenilleşdirmek üçin ylmy işgär bibliografik maglumatlary işiň dürli ýerlerinde ýerleşdirip biler.

Maglumatlaryň berliş orunlary boýunça, esasan, üç görnüşi has işjeň ulanylýar. Olaryň her biriniň özüne häsiýetli artykmaçlyklary-da, kemçilikli taraplary-da bar.

Bibliografik maglumatlaryň setiriň içinde berlişi

Bibliografik maglumatlaryň bu hili berlişi maglumatyň alnan çesmesini ýazgydan ünsüni sowmazdan anyklamak üçinem, neşir etmek üçinem amatly. Ol beýlekilerden tygşytlylygy bilenem tapawutlanýar. Bu usul, ylaýta-da gumanitar ylmlarda, gazet-žurnal makalalarynda işjeň ulanylýar. Ýöne munuň käbir ýetmez taraplary-da bar: tekstiň beýan edilişindäki logiki yzygiderlilik bozulýar, belli derejede maglumatyň özleşdiriliş netijeliligi peselýär, okyjynyň ýazga düşünmesi kynlaşýar. Ýazgynyň içinde berlen maglumatlary ikinji gezek gözläp tapmak hem ýeňil däl.

Ylmy işlerde salgylanmanyň sahypanyň aşagynda we ylmy işiň soňunda berliş usullaryna utgaşdyrylyp ulanylýan başga-da birnäçe görnüşine duş gelinýär. Mysal üçin, ylmy işde derňelýän faktik maglumatlar belli bir eserden alnan bolsa, faktik maglumatyň alnan sahypasy ýaýyň içinde görkezilýär we birinji mysalyň yzyndan ýokarsyna ýyldyzjyk ýa-da sifr bilen bellik edilip, sahypanyň aşagynda-çykgytda ylmy işde ulanylan faktik maglumatlaryň haýsy eserdendigi, ýaýyň içindäki sifriň şol eseriň sahypalaryny aňladýandygy düşündirilýär.

Meselem:

Zamana beýledir, göze ilmezler,

Her ýigidiň golda maly bolmasa (301)¹

Aşakda çykgytda:

1. Mysallar şu kitapdan alyndy: Magtymguly. Eserler. Aşgabat, 1977. Ýaýyň içindäki sifr mysalyň alnan sahypasyny aňladýar.

Ylmy işde derňelýän faktik maglumatlar dürli çesmelerden alnan ýagdaýynda degişli maglumatyň yz ýanyndan ýaýyň içinde maglumatyň alnan edebiýatynyň adynyň gysgaldylyp görkezilişine hem duş gelinýär:

Jaý imesdur eglenmäge, durmaga (M., S. g, 61).

Tefey bedük erşe, maýaky uly ermes (MK., 2, 95).

Maglumatlaryň beýle görkezilende işiň yzynda hökman olary düşündirýän **Sertli gysgaltmalar** bölümüni bermek talap edilýär. Onda M., S.g. gysgaltmasyna Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat: Türkmenistan, 1977; MK., gysgaltmasyna Mahmud Kosgoriý. Dewonu lugat at-türk, t.2.-Toskent, 1962...ýaly doly düşündiriş berilmelidir.

Salgylanylýan edebiýatlar san taýdan has köp bolan ýagdaýynda kwadrat ýaýyň içinde salgylanylýan edebiýatlaryň işiň bibliografik sanawyndaky tertip belgilerini görkezmek usulyndan peýdalanylýar.

Meselem:

Rus alynma sözleriniň türkmen dilinde ulanylyşy, olaryň fonetik taýdan özleşdirilişi barada M.Hudaýgulyýew bilen B.Hojaýewiň türkmen edebi diliniň ösüşiniň meselelerine bagyşlanylan monografiýasynda hem käbir maglumatlar berilýär [158].

Eseriň diňe bir bibliografik sanawyndaky tertip nomeri däl, hatda maglumatlaryň alnan sahypalary-da görkezilip bilner. Beýle ýagdaýda kwadrat ýaýyň içindäki birinji sifr salgylanylýan edebiýatyň ylmy işiň bibliografik sanawyndaky tertip belgisini, soňky sifr bolsa şol maglumatyň alnan sahypasyny anladýar.

Meselem:

Alynma sözleriň ýazylyşyna fonetik prinsipiň elementlerini girizýän bu kadalar Türkmenistanyň Birinji ylmy konferensýasynyň kararlarynda hem [144, 20], Türkmenistanyň Birinji lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýasynda hem [139, 24] öz beýanyny tapypdy.

Maglumatlaryň tekstiň içinde berlişiniň soňky iki görnüşi tygşytlylygy taýdan örän amatly bolsalar-da, salgylanylýan edebiýatlary **Şertli gysgaltmalar, Edebiýatlar** (Bibliografiýa) bölümlerinden gözläp tapmakda uly kynçylyklar döredýär.

Bibliografik maglumatlaryň degişli sahypanyň aşagynda -çykgytda berlişi

Bu usul işi neşir etmekde uly kynçylyklary döredýändigine, örän köp ýer tutýandygyna garamazdan, gumanitar ylmlarda has işjeň ulanylýar. Munda çykgytda berilýän maglumatlar ylmy işiň tekstine päsgel bermeýär, başga işlerden alnan maglumatlary baglanyşdyrmakda ylmy işgär onçakly kynçylyk çekmeýär. Bu usul salgylanylýan edebiýatlary ikinji gezek tapmak üçinem amatly. Munda tekst bilen sahypanyň aşagynda berilýän maglumatlary baglanyşdyrmak üçin ýyldyzjyk belgişi ýa-da arap sifrleri ulanylýar. Her sahypada salgylanmalaryň sany 4-den köp bolanda, tekst bilen bibliografik maglumatlary baglanyşdyrmak üçin ýyldyzjyk belgisine seredende sanlary peýdalanmak oňaýlydyr. Baglanyşdyryjy belgiler tekstde degişli pikiriň gutaran ýerinde-maglumatyň yz ýanynda hem-de sahypanyň aşagynda awtoryň familiýasynyň öňünden goýulýar. Belgileriň yzyna nokat belgisi goýulmaýar.

Diňe bir sitatalaryň däl, ylmy işde getirilen aýry-aýry pikirleriň, maglumatlaryň kime degişlidigini görkezmekde hem bu usul onaýlydyr.

Tekstde:

Edebi dil milli dilin iň bir ösen görnüşidir. Onuň baý sözlük gory, düzgünleşdirilen grammatik gurluşy, stilleriniň ösen ulgamy bolýar. Norma bolsa edebi diliň çylşyrymly strukturasyny birleşdiriji we jebisleşdiriji zat hökmünde çykyş edip, oňa tertipleşdirilenlik, saýlamalyk we hökmanlyk häsiýetini berýär.¹

Sahypanyň aşagynda - çykgytda:

1 Seret: Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград: Наука, 1978, 36 с.

Şol bir edebiýata şol bir sahypada birnäçe gezek salgylanma berilýän bolsa, eser hakdaky maglumatlar diňe birinji gezekde dolulygyna berilýär, soňkularynda gaýtalamazlyk üçin **Şol ýerde** diýlip, diňe maglumatyň alnan sahypasyny görkezmek bilen çäklenilýär:

Çykgytda:

1. Çöňňäýew Ý. Türkmen diliniň leksikologiýasy. Aşgabat, 1973, 45 s.

2. Şol ýerde, 45 s.

Işiň dürli sahypalarynda şol bir edebiýata birnäçe gezek salgylanma berilse, diňe birinji gezekde eser hakda doly maglumat berilýär, soň gaýtalamazlyk üçin diňe awtoryň familiýasy, ady, anonim eser bolsa, onda işiň öz ady görkezilýär. Işiň haýsy kitapda, ýygynyda we niredede, haçan neşir edilendigi, nesirýatyň ady ýaly maglumatlar galdyrylýar, awtoryň familiýasyndan soňra nokat goýlup, **Ýatlanylan iş** diýlip ýazylýar we maglumatyň alnan sahypasy görkezilýär:

Çykgytda:

1 Amansaryýew J. Türkmen dialektologiýasy. Aşgabat, 1970, 20 s.

2. Amansaryýew J. Ýatlanan (agzalan) iş, 71 s.

Şol bir awtoryň dürli eserlerine birnäçe gezek salgylanma berlende, bibliografik maglumatlar diňe birinji gezekde dolulygyna berilýär. Soň dine awtoryň familiýasy, ady, işiň öz ady hem-de maglumatyň alnan sahypasy görkezilýär:

1. Atanyýazow S. Türkmenistanyň toponimik sözlügi, 25 s.

2. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki(etimologik) sözlügi, 50 s.

Bibliografik maglumatlaryň işiň soňundan berlişi

Ylmy işleriň **Edebiýatlar** bölümi bibliografik maglumatlaryň işiň soňunda berlişiniň ösboluşly bir görnüşidir. **Bibliografiýa** ylmy işde ulanylan edebiýatlaryň awtor tarapyndan taýýarlanylýan sanawdyr. Oňa diňe işe gönüden-göni dahyly bolan, ugur alnan, peýdalanylýan hem-de belli bir derejede onuň üstüni ýetirýän edebiýatlar girizilýär.

Bu bölümde edebiýatlar sistematik, tematik, hronologik ýa-da neşiriň görnüşleri boýunça dürli hili ýerleşdirilip bilner. Ýöne bularyň hemesinde-de edebiýatlar awtoryň familiýasy ýa-da eseriň öz ady boýunça berk elipbiý tertibinde ýerleşdirilýär.

Ylmy işiň haýsy ýerinde berilýändigine görä, gaýtalamazlyk üçin käbir gysgaltmalara ýol berilýär diýäýmesek, bibliografik maglumatlaryň berlişi, esasan, umumydyr.

Görnüş i ýaly, ylmy işiň tekstinden edilýän talaplar biçak uly. Bu meselede işiň ylmy ýolbaşçysy öz tejribesinden köp zatlary öwredip biler.

Ýol berlen kemçilikleri düzetmek üçin işi oňa bölüm-bölüm okatdyrmak amatly. Ýazylyp gutarylan bölümleri ylmy ýolbaşça okatmaga bermezden önürti ony ylmy işgäriň özi bernäçe gezek üns bilen okap çykmaly, ylmy ýolbaşçynyň eden belliklerini düzetmeli, sitatalaryň, salgylanmalaryň dogrulygyny ýene bir gezek barlap çykmaly.

Işiň bölümlerini ylmy ýolbaşçynyň birnäçe gezek okap berendigine seretmezden, maşyn ýazgysyna geçirmezden önürti işiň gutarnykly teksti bütewiligine ylmy ýolbaşça okamaga berilmelidir. Ylmy ýolbaşçynyň belliklerine laýyklykda işiň golýazmasyna zerur düzedişler girizilmelidir, bölümleriň yzygiderliligi, sözbaşylaryň, abzaslaryň berlişi ýene bir gezek gözden geçirilmelidir.

Ylmy işiň golýazmasynyň gutarnykly görnüşini kompýuter ýazgysyna geçirmek, daşlatdyrmak ylmy işiň tehniki tarapyna degişli. Kompýuterden soňra ylmy işiň ýazgyşy ýene bir gezek golýazma bilen deneşdirilip okalmalydyr, ýalnyşlar gara syýa ýa-da gara tuş bilen düzedilmelidir. Sitatalaryň, salgylanmalaryň asyl nusgadaky ýaly anyk berlendigi barlanyp çykylmalydyr. Sahypalar ýerbe-ýer goýlup, ähli ýalnyşlar düzedilenden soňra ylmy iş daşladylýar. Diplom işlerem, dissertasiýalar hem diňe daşladylan görnüşde goramaga hödürlenilip bilner.

EDEBIÝATLAR

- Библиографический аппарат диссертации. Киев, 1982.
Библиографическая оформление научных работ. Рига. 1981.
Бурдин К. С., Веселов П. В. Как оформить научную работу. Москва, 1973.
Верёвкина А. Н. Как оформить библиографию к научной работе. Москва, 1962.
Валуева А. А. Методика подготовки рукописи научной работы. Москва, 1982.
Гемет В. К. Изложение научно-исследовательской работы, Рига, 1980.
Композиционные построение и оформлении диссертации и автореферата. Москва, 1981.
Кост А.И. Об оформлении дипломных работ, Москва, 1966.
Нечкина М.В. Как работать над научным докладом, Москва, 1980.
Особенности стиля научного изложения. Москва, 1976.
Указания по подготовке диссертации, авторефератов и аттестационных дел соискателей ученых степеней и звании. Ленинград, 1984.

YLMY IŞI GORAMAGA TAÝÝARLYK ETAPY

1. Ýyllyk we diplom işleriň goralysy

Goramaga taýýarlamak etapy birnäçe taýýarlyk işlerini talap edýär. Olar, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Goralanda ediljek çykyşyň ýazgysyny (gysgaça tezisleri) taýýarlamak.
2. Goralanda öz ylmy garaýyşlaryňy delillendirmäge ýardam etjek tablisa, shema, karta we şuna meňzeş görkezme esbaplary taýýarlamak;
3. Ylmy synçylaryň (opponentleriň) tankydy belliklerine jogap taýýarlamak we başgalar.

Ýyllyk, diplom we dissertasion işleri goramak talap edilýär. Ýyllyk işlerini goramak bilen talyp öz ylmy işiniň netijelerini köpçüligiň önünde dilden beýan etmegi, delillendirmegi, goramagyň tertibini hem-de ondan edilýän talaplary özleşdirýär. Talyplaryň ýyllyk işleriniň hiline baha bermek üçin kafedralarda ýörite ýyllyk işlerini kabul ediş topary döredilýär. Talyp öz taýýarlan ýyllyk işini (tehniki ýokary mekdeplerde ýyllyk proyekt) 3-5 mugallymdan ybarat bolan ýörite toparyň önünde goraýar. Ol ýyllyk işini ýazmak üçin özüniň nähili ylmy edebiýatlary okap özleşdirendigini, haýsy çesmelerden maglumat ýygandygyny, haýsy meseleleri öwrenip, nähili netijelere gelendigini gürrüň berýär. Toparyň agzalary ýyllyk işiniň ýazgysyna göz gezdirmek we tema boýunça soraglar bermek arkaly temanyň özleşdiriliş derejesine hem-de talybyň öz garaýşyny delillendirmek başarnygyna baha berýärler.

Diplom işleriniň goralysy azda-kände tapawutlanýar. Diplom işleri Döwlet synag toparynyň önünde goralýar. Döwlet synag topary degişli ministrligiň, rektorlygyň buýrugy bilen döredilýär we döwlet synaglary şol buýrukda görkezilen möhletde geçirilýär. Döwlet synag toparynyň agzalaryny öz diplom işiniň mazmuny bilen tanyşdyrmak üçin ilki diplomça 10-15 minut çemesi wagt berilýär.

Diplom işiniň mazmunynyň gysgaça beýany bolan çykyşda temanyň näme maksat bilen saýlanyp alnandygy (maksady), temanyň derwaýyslygy (aktuallygy) esaslandyrylýar, onuň öwreniliş taryhyna gysgajyk syn berilýär, faktik maglumatyň haýsy çesmelerden ýygnalandygy, dernewiň haýsy usul boýunça geçirilendigi aýdylýar. Diplom işiň her bölüminiň mazmuny bilen gysgajyk tanyşdyrylýar. Dernew netijesinde gelnen netijeler, olary önümçilikde ulanmak mümkinçiligi, dernewi geljekde dowam etdirmek zerurlygy hakda awtoryň garaýyşlary nygtalýar.

Talybyň çykyşy goramak üçin berilýän gysga wagtyň içinde ylmy işdäki gymmatly maglumatlary, esasy pikirleri aýdyp ýetişer ýaly edilip taýýarlanylmaladyr. Maglumatlaryň düşündirilişi, garaýyşlaryň delillendirilişi mümkingadar gysga, takyk bolmaladyr. Ýerlikli peýdalanylan kartalar, shemalar, tablisalar, ulanylan tehniki serişdeler diplomçynyň çykyşyny ep-esli ýenilleşdirýär, wagt tygşytlamaga, çykyşyň täsir edijiligini güýçlendirmäge hem mümkinçilik berýär. Olary ulanmagyň gerekdigini ýa-da zerur daldigini diplomçynyň özi kesgitleýär.

Diplomçy Döwlet synag toparynyň önünde öz çykyşyny tamamlandan soňra, oňa tema boýunça soraglar berilýär. Diplomçy soraglara taýýarlanýança, diplom işiň hiline baha bermek üçin resmi synça (ressenzente) söz berilýär. Ressenzent hökmünde ylmyň şol ugrundan işleýän görnükli alymlar, tanymal hünärmenler ýörite çagyrylýar.

Diplom işiň ressenzenti öz çykyşynda işi ginişleýin analizleýär, işiň oňat hem-de kemter gaýdýan taraplaryny jikme-jik belleýär. Işiň hili hakda öz garaýşyny beýan edýär. Soňra berlen soraglara we ressenzentiň eden belliklerine jogap bermek üçin ýene-de diplomça söz berilýär. Berlen soraglara we tankydy belliklere öz garaýyşlaryny aýtmaga oňa doly mümkinçilik döredilýär.

Diplom işiniň hiline baha berlende diňe ressenzentiň çykyşy däl, eýsem diplomçynyň soraglara we tankydy belliklere jogap berşi-de, onuň öz garaýyşlaryny delillendirip bilşi-de, taýýarlyk derejesi-de, ýokary mekdepde okan ýyllarynda alan bahalary-da göz önünde tutulýar.

2. Dissertasion işleriň goralýş aýratynlyklary

Dissertasion işleri goramaga taýýarlamak we goramagyn tertibi diplom işleriniňkiden tapawutlanýar. Goramaga taýýarlyk görülýän döwürde dissertasion işiň awtoreferatyny taýýarlamak talap edilýär.

Awtoreferat dissertasion işiň özi ýaly maşyn ýazgysynda däl-de, tipografik usulda ýa-da rotoprint arkaly azyndan 100-200 nusgalyk tiraž bilen çykarylyp, degişli ylmy edaralara, merkezi kitaphanalara ýollanylýar.

Dissertasion işiň esasy mazmunynyň gysgaça beýany bolan awtoreferatda temanyň derwaýyslygy, derňewiň usuly, işiň ylmy-amaly gymmaty hakda örän gysgajyk, emma ýeterlik maglumat berilýär.

Awtoreferatyň wezipesi ylmyň şol ugry boýunça işleýänleri derňew obýekti, usulyýeti, gellen netijeler bilen tanyşdyrmakdan ybaratdyr. Şoňa görä awtoreferat türkmen dilinde ýazylanam bolsa, onda halkara gatnaşyk serişdesi diýlip ykrar edilen rus, iňlis, nemes, fransuz we s.m. dilleriň birinde gysgajyk annotasiýa hem berilýär.

Tema boýunça her näçe köp makala çykardylan hem bolsa, olar dissertasion işi bitewüligine göz önüne getirmäge mümkinçilik bermeyärler. Hut şonuň üçinem awtoreferat ýazylýar. Ol dissertantnyň geçiren derňewlerini bitewüligine göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Dissertasiýa ýazylýarka neşir etdirilen makalalar köplenç tema boýunça ilkinji ylmy habarlar häsiýetinde bolýarlar. Awtoferat bolsa derňew gutarnykly tamamlanandan soňra ýazylýar, diýmek, onda önki pikirler, garaýyşlar anyklanylýar, goşmaça maglumatlar girizilýär. Dissertasiýa boýunça neşir edilen makalalarda, adaty, birki sany netije çykarylýan bolsa, awtoreferatda tutuş dissertasiýa boýunça umumy netijelere gelinýär.

Awtoreferat şol temanyň başgalar tarapyndan gaýtalanmazlygyndan (dublirlenmeginden) hem saklaýar. Dissertasiýa gormalmazlygyndan öňürti şol ugur boýunça işleýän alymlaryň dissertasiýanyň üstünlikli we kemçilikli taraplary hakdaky garaýyşlaryny bilmäge-de mümkinçilik berýär.

Kandidatlyk dissertasiýalarynyň awtoreferatlary 1-2 çap listi möçberde bolýar. Ol dissertasiýanyň hemme bölümlerini öz içine alýar, onda bölümleriň mazmuny, derňew usullary, gelnen netijeler hakda gysgaça maglumatlar berilýär. Işni awtoreferatyň okan adam dissertasiýany bitewüligine göz önüne getirip biler ýaly edip ýazmak üçin, ýazmaga girişmezden önürti dissertasiýanyň her bölüminden iň esasy maglumatlar saýlanyp alynmalydyr.

Awtoreferatyň **Giriş** bölümünde temanyň derwaýyslygy, gaýragoýulmazdan öwrenmegiň zerurlygy, ähmiýeti, maksady, wezipeleri esaslandyrylýar, dissertasiýanyň obýektine we dernewiň usulyýetine häsiýetnama berilýär. *Maglumatlaryň derňewi we olaryň beýany* bölümünde dissertantyň öz geçiren dernewlerinden gelip çykan esasy netijeler beýan edilýär, ylma näme täzelik getirilendigi, gelnen netijeleriň ylmy hem amaly gymmaty nygtalýar.

Awtoreferatyň **Netije** we **Tema boýunça neşir edilen işler** bölümleriniň her biri aýratyn sözbaşy edilip berilýär. **Netije** bölümünde dissertasiýada gelnen netijeler jemlenilip, işden umumy netije çykarylýar.

Dissertantyň tema boýunça neşir edilen işleriniň sanawynyň berlişi--de ylmy işlerde berilýän bibliografiýalardan azda-kände tapawutlanýar: işler elipbiý tertibi boýunça däl-de, hronologik tertipde ýerleşdirilýär, awtoryň ady görkezilmeýär. Eger bir ýylda awtoryň birnäçe işi neşir edilen bolsa, onda işler öz ady boýunça elipbiý tertibine salynýar. Başga bir awtor bilen bilelikde ýazylan işler dissertantyň ýeke özüniň şol ýylda neşir edilen işlerinden soňra berilýär.

Bir aýyň dowamynda dissertasiýa hakda alymlaryň öz pikirlerini ibermekleri üçin dissertasiýanyň goraljak wagty we goraljak ylmy edarasy awtoreferatda anyk görkezilýär.

Dissertasiýalar Ýöritelesdirilen Alymlar geňeşinde goralýar. Goramak üçin dissertanta söz berilmezden önürti geňeşiň alym kätibi geňesiň agzalaryny awtoryň terjimehaly we onuň dissertasiýasyna, awtoreferata gelip gowşan synlar(ressenziýalar) we beýleki maglumatlar bilen tanyşdyrýar. Soňra dissertantyň özüne söz berilýär.

Dissertantyň çykyşy gutarandan soň, işni ylmy ýolbaşçysyna (doktorlyk dissertasiýasynda ylmy konsultanta) söz berilýär.

Ylmy ýolbaşçydan soňra dissertasiýa hakda çykyp geplemeler başlanýar.

Resmi opponentiň çykyşy hökmandyr.

Opponent dissertantyň geçiren ylmy dernewiniň hilini kesgitleýän, onuň ylymda öz ornuny tapmagyna ýardam edýän ýakyn dostudyr. Ikinji bir tarapdan, opponent dissertasiýada ylmy we önümçiligi ösdürip biljek täzeligiň bar-ýokdugyny anyklamak üçin bellenen jemgyýetçilik wekilidir.

Dissertasion iş her taraply, çunnur analizlenilmeli, oňa dogruçyl baha berilmeli. Şona görä ylmy işgärleriň opponentden hem-de opponirlemekden edilýän talaplary-da oňat bilmekleri gerek.

Dissertasiýa doly taýýar edilenden soňra ol şol ugurdan iş alyp barýan haýsy-da bolsa bir kafedrada, ylmy edarada ara alnyp maslahatlaşylýar, şol ýerde ona opponentler teklipl edilýär. Olaryň kandidaturalary Alymlar Geňeşinde tassyklanýlar. Adatça, opponentlige ylmyň şol ugry boýunça işleýän görnükli alymlar hödürlenilýär.

Opponent dissertasiýa baha berende onuň diňe bir dissertantyň öz zähmeti bolman, eýsem ylmy ýolbaşçynyň-da, ylmy kollektiwiňde köp ýyllyk zähmetiniň netijesidigini unutmaly däl. Şoňa görä örän adalatly hem-de talabedijilikli baha bermelidir.

Opponentler öz çykyşlaryny, esasan, iki hili guraýarlar.

1. Ilki bilen dissertant tarapyndan edilen iş, dissertasiýanyň ylma, önümçilige goşandy, ylmy gymmaty, ähmiýeti belenilýär, dissertantyň öz öňünde goýan wezipeleriniň hötdesinden nähili gelendigine baha berilýär. Soňra dissertasiýanyň bölümleriniň analizine geçilýär.

2. Opponentiniň çykyşy gönüden-göni bölümleriniň analizinden başlanýar. Dissertasiýanyň gurluşy, onuň nähili bölümlerden ybaratdygy bilen Genesiň agzalary tanyşdyrylýar. Soňra işiň netijesi, onuň ylmy-amaly gymmaty, ähmiýeti hakda opponent öz garaýşyny aýdýar.

Opponent haýsy ýoly saýlap alsa-da, ondan dissertasiýany dogruçyl analizlemek talap edilýär.

Analiz işiň adyndan başlanmalydyr. Ylmy işiň ady onuň mazmuny hakda aýdyň maglumat bermelidir. Muny maglumat gözlegini ýenilleşdirmek zerurlygy talap edýär. Işiň adynyň dissertasiýanyň mazmunyny dolulygyna öz içine alýandygy hakda opponent diňe dissertasiýany bitewiligine okandan soňra gutarnykly pikire gelip biler. Opponent bu meselä öz garaýşyny çykyşynyň öňünde hem, soňunda hem aýdyp biler. Bu meselede onuň işiň ýolbaşçysynyň-da pikirini bilmegi gerek.

Opponent dissertasiýanyň bölümleriniň atlandyrylyşy, olaryň möçberleri, ýerleşdiriliş tertibi hakda hem öz garaýşyny aýtmaly. Dissertasiýanyň **Giriş** bölümü analiz edilende, temanyň derwaýyslygyna, onuň öwreniliş taryhyna, tema boýunça bar bolan ylmy edebiýatlary dissertantyň nähili özleşdirendigine dogruçyl baha berilmelidir. Işde sitata alnan we ady agzalan edebiýatlaryň işiň bibliografiýasyna girizilendigine ýa-da alynmandygyna üns berilmelidir. Işde eger tema boýunça düýpli ylmy işleriň birnäçesi peýdalanylmadyk bolsa, täzedan işlemek üçin dissertasiýa yzyna gaýtarylýar. Eger işde ulanylyp, diňe bibliografiýa girizilmedik bolsa, onda awtoryň bibliografiýa düzmäge harsal çemeleşendigi belenilmelidir. Opponent dissertantyň ylmy edebiýatlardan peýdalanyň bilşine baha berende, ýuwan öwgülerden, **uly goşant, ýeke-täk çözüň, uly ähmiýete eýe** ýaly lenç edilen öwrümlerden gaça durmalydyr.

Opponentiniň özi başga işlerden alnan maglumatlaryň dissertasiýada berlişini original bilen deňeşdirip görmelidir, sitatalaryň alnyşyna, görkezilen sahypalaryň dogrulygyna üns bermelidir. Opponent dissertasiýanyň **Netije** bölümüni analizlände, dissertantyň medeniýetine, onda özünden öňküleriň işine garaýşynda gödeklik, hasap etmezlik, kembaha garamaklyk, özüni ilkinji edip görkezmeklik ýaly ýaramaz gylyklaryň bar-ýoklugyna hem üns bermelidir.

Opponent, köplenç, dissertasiýon işiň hili hakda öz taýýarlan syny bilen çykyş edýär. Synda ozaly bilen derňew temasynyň derwaýyslygyna, soňra dissertasiýanyň mazmunyna, gelnen netijelere, olaryň gymmatyna, diline, beýan ediliş yzygiderligine, derňew usullaryna, işiň möçberine, mahlasý, onun ähli taraplaryna baha berilýär. Ony gysgaltmak ýa-da oňa käbir zatlarý goşup giňeltmek

teklip edilýär. Şularyň hemmesinden derňewiň hili hakda umumy netije çykarylýar.

Opponentini işe beren bahasy prinsipial, ylmy taýdan esaslandyrylan bolmalydyr, ol işiň hilini ýokarlandyrmaga ýardam etmelidir. Opponent çykyş edende özüni parahat alyp barmaly, howlukman, tolgunman sözlemeli. Her sözlemde **dissertant** diýp gaýtalap durman, käte «awtor» diýmeli, käte onuň adyny, familiýasyny tutmaly. Onuň çykyşy 15-20 minutdan uzak bolmaly däl, maşyn ýazgysynda 8-10 sahypalyk çykyş talabalaýyk hasaplanylýar. Şondan uzak çykyşlar diňleýjileri ýadadýar, täsir edijiligi peselýär. «Menem öňki çykyş edenleriň pikirine goşulýaryn» diýmek bilen çäklenilýän, dört-bäs minutlyk üzlem-saplam guraksy çykyşlar-da, dyngy belgi ýaly maýda-çüýde bellikleri ýeke-ýeke nygtap, ýanjap durmak-da gelşikili däl. Öz çykyşynyň soňunda dissertasiýanyň hiline baha bermezden öňürti opponent dissertasiýanyň esasy mazmunynyň awtoryň makalalarynda we işiň awtoreferatynda şöhlelendirilişi hakda hem öz pikirini aýtmalydyr.

Dissertasiýa boýunça çykyp geplemeler tamamlanandan soňra soraglara, tankydy belliklere jogap bermek üçin ýene-de dissertanta söz berilýär. Soraglara, tankydy belliklere gysgajyk, ýöne örän anyk jogaplar bermek talap edilýär.

Ylmy jedel ýüze çykan ýagdaýynda dissertant medeniýetliligi elden bermeli däl, sowukganly, kiçigöwünli, geçirimli bolmalydyr. Näçe berk tankyt etselerde, edepliligi saklap, öz pikirlerini, garaýyşlaryny sowukganlylyk bilen düşündirmegi başarmalydyr.

Alymlar geňeşiniň agzalarynyň aglabasy tarapyndan makullanylan dissertasion iş goraldy hasaplanylýar. Alymlar geňeşiniň dissertanta alymlyk derejesini bermek hakynda kabul eden kararyny Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky ýokary geňeşiň garamagyndaky Türkmenistanyň Ýokary hünär synagy komiteti tassyklandan soňra, dissertanta degişli ylmy dereje we diplom berilýär.

EDEBIÝATLAR

Александров Г.Н. Оппонирование при защите кандидатской диссертации (Метод. пособие), Самарканд, 1968.

Композиционные построение и оформление диссертации и автореферата(Методические материалы по организации труда начинающих исследователей). Новосибирск, 1969.

Положение о порядке присуждения ученых степеней и присвоение ученых званий, Москва, 1980.

YLMY DERŇEWLERIŇ NETIJELERINI ÖNÜMÇİLIGE ORNAŞDYRMAK ETAPY

1. Ylmy derňewiň netijesiniň önümçilige ornaşdyrylyşy

Ylmy dernewiň netijeleriniň önümçilikde, ylymda ýa-da okuw işinde ulanylmagy ylmy işiň iň sonky jemleýji etapydyr.

Ylmy derňewleriň aglabasy önümçilik hajatlaryny kanagatlandyrmak maksady bilen geçirilýär. Degişli işlenmelerden (razrabotkalardan) soňra olar önümçilige ornaşdyrylýar.

Ylmy derňewleriň önümçilige ornaşdyrylyşynyň, esasan, iki etapy bolýar:

1. Synag-tejribe önümçiligine ornaşdyrylyşy. Bu etap azyndan bir-iki ýyla çekýär, köp çykdajylary talap edýär. Bu etapda dürli şertlerde tejribe geçirilip görülýär, önümiň tejribe-synag nusgalary taýýarlanylýar.

2. Tejribe nusgalary bir kemsiz synag edilip, netijeliligine doly göz ýetirilenden soňra, ylmy işiň netijeleri köpçülikleýin önümçilige ornaşdyrylýar.

Ylmy-teoretiki we amaly taýdan möhüm ähmiýeti bolan filologik derňewleriň netijeleri bolsa neşir etmek arkaly önümçilige, durmuşa ornaşdyrylýar. Häsiýetleri boýunça olary iki topara bölmek bolar:

Ylmy neşirler (monografiýa, makala).

Okuw-usuly neşirler (okuw kitaplary, okuw gollanmalary).

2. Ylmy işiň redaktirlenilişi we neşir edilişi

Neşir etmek üçin islendik ylmy eseriň oňat redaktirlenilmegi gerek.

Redaktirleme eseriň tekstini neşire taýýarlamak işi hökmünde onuň golýazmasyny tertibe salmagy aňladýar. Onuň esasy maksady ylmy işiň ýazgysyny kämilleşdirmekden, bar bolan kemçilikleri düzetmekden ybaratdyr. Redaktirlenende ylmy eseriň teksti, ylmy, edebi, tehniki nukdaýnazarlardan bişirilýär. Onuň **ylmy redaktirleme, edebi redaktirleme, tehniki redaktirleme** görnüşleri bolýar.

Ylmy redaktirlemede esasy üns maglumatlaryň we gelnen netijeleriň dogrulygyna, olaryň ýeterlik esaslandyrylyşyna gönükdirilýär. Ikinji, üçünji derejeli maglumatlar tekstden aýrylyp taşlanylýar, zerur maglumatlar bolsa artdyrylýar.

Edebi redaktirlemede ylmy işiň diline, beýan ediliş stiline aýratyn üns berilýär, tagaşyksyz sözlemler düzedilýär, her sözüň, jümläniň, sözlemiň üstünde işlenilýär. Düşünmesi kyn arhaizmler, şibe sözleri ýok edilýär, köp gaýtalanýan sözler sinonimleri bilen çalşyrylýar. Munda maglumatlaryň ylmy stilde, logiki yzygiderlilikde beýan edilişi redaktoryň üns merkezinde bolýar. Aýdyňlyk, takyklyk, az sözlülük, adalgalaryň dogry ulanylmagy edebi redaktoryň üns berýän meseleleridir.

Tehniki redaktirlemede tekstiň tehniki taraplaryna seredilýär. Bölümleriň, abzaslaryň berlişi barlanylýar, sözbaşylaryň, mysal alnan maglumatlaryň nähili

şriftlerde ýazylmalydygy görkezilýär. Fonetik transkripsiýanyň, transliterasiýanyň, simwollaryň, ülnewleriň berlişindäki nätakyklyklar düzedilýär.

Neşire hödürlenен текстер döwlet standartynyň talabyna laýyklykda 210 x 297 m.m. ölçegdäki ak kagyzyň dine bir ýüzüne kompýuterde ýazylýar.

Her bölüm täze sahypadan sözbaşynyň ýokarsyndan 80 mm. töweregi boş ýer goýlup başlanýar.

Sözbaşylarda sözleri bogna bölmek maslahat berilmeýär.

Her sahypanyň çepinden we aşagyndan 25 mm., ýokarsyndan 20 mm., sagyndan 10 mm boş ýer(polýa) galdyrylýar. Her sahypadaky setiriň sany ortaça 30-a, uzynlygy bolsa 60 urga (belgä) barabar bolmalydyr. Bu talaplar golýazmanyň möçberini kesgitlemek üçin möhüm. Maşyn ýazgysyndaky her sahypa ortaça 1800 urga barabar bolýar. Her 40000 urgy bolsa 1 çap list hasap edilýär.

Ylmy işiň tekstiniň 3-nji sahypasyndan baslap, tä soňuna çenli sahypa goýlup çykylýar, eseriň jemi sahypa sany titul listiniň ýokarky sag burçunda görkezilýär.

Neşirýata ylmy isiň oňat redaktirlenen we talabalaýyk taýýarlanylýan ýazgysynyň iki nusgalygy tabşyrylýar.

Tekstdäki düzedilmegi zerur ýalnyşlyklara neşirýat işgärleriniň dogry düşünmekleri we göwnejaý düzetmekleri üçin olaryň bir menzeş belgiler bilen aňladylmagy talap edilýär. Şoňa görä döwlet standarty hökmünde kabul edilen korrektura belgilerini awtoryň hem, redaktoryň hem bilmekleri hökmandyr.

EDEBIÝATLAR

Вопросы подготовки рукописи научного труда к печати, Москва, 1975.

Лавров Н.Н. О подготовке к печати научной рукописи, Фрунзе, 1960.

Милчин А.Э. Методика и техника редактирования текста, Москва, 1980.

Памятная книжка редактора, Москва, 1980.

Сенкевич М.П. Работа редактора над языком и стилем научных произведений (Учебное пособие), Москва, 1969.

Сенкевич М. П. Литературное редактирование научных произведений (Учебное пособие), Москва, 1970.

GOŞMAÇALAR:

Esasy korrektura belgileri (7.62 – 90 Döwlet standarty boýunça)

1. Herp ýalňyşlarynyň düzüdilişi.	
2. Baş harp bilen ýazmaly: baýram, watan...	
3. Setir harp bilen ýazmaly: Baýram, Geldi	
4. Galdyrylan harpy, sözi goşmaly: Könürgenç, gözetim, turis, öýmiz	
5. Artykmaç harpy aýyrmaly: Pist pisti tapar, suw pesti (Atalar sözi).	
6. Harplaryň ornuny çalyşmaly: ýaňlyş, aňrysynda...	
7. Goşup ýazmaly: Anna oraz	
8. Arasyny açyp ýazmaly: akýürekli, talapediji...	
9. Arasyňa çyzyjak (defis) goýmaly: mendede, Meretde, sende ...	
10. Arasyňa kese çyzyk (tire) goýmaly: Men talyp, Sen mugallym.	
11. Sözi çalyşmaly: Men öýe gitjek.	
12. Sözi aýyrmaly: Men öýe gitjek.	
13. Aralykdan söz girizmeli: Men öýe gitjek.	
14. Sözleriň ornuny çalyşmaly: Men şu gün öýe gitjek.	
15. Sözi beýleki setire geçirmeli: “Bir guýruksyz itdir, gaçgyl Nesihat ýokmaýan ärden” (Magtymguly)	
16. Absaz bermeli, täze setirden başlamaly: Men geldim. Sen gitdiň. Ol garaşdy.	
17. Abzas gerek däl, teksti dowam etmeli: Men geldim. Sen gitdiň. Ol garaşdy.	
18. Kursiw bilen ýazmaly: It hem arryklygyn gurda bildirmez, Elbetde, duşmana syýasat ýagşy (Magtymguly)	
19. Gara harplar bilen ýazmaly: <u>Bilim</u> gökden ýol ýasar (Atalar sözi).	
20. Setirleriň ýerini çalyşmaly: Bardyr adam iýen nanyna degmez, Adam bar müň tümen iýdirseň azdyr (Magtymguly).	
21. Setiri başga ýere geçirmeli: Gurt aýdar: Üzer men, Ryzkym awlap gezer men. Nirden salsam güzer men Çöl-beýewan içinde”	

Ýyllyk işiň titul listiniň mysaly nusgasy

MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI

Türkmen dili kafedrası

**Ataýew Aman
(III ýyl)**

TÜRKMEN DILINDE ADAM ATLARY

(Ýyllyk iş)

**Ylmy ýolbaşçy: filologiýa ylymlarynyň
kandidaty, dosent B.Weýisow**

AŞGABAT - 2009

“Ylmy barlaglaryň esaslary” dersi boýunça

t e s t l e r

1. “Ylmy barlaglaryň esaslary” dersinde nähili meseleler öwrenilýär?

1. Ylym, ylmy işgär, ylmy edara, ylmy iş, ylmy işiň etaplary...

2. Ylmyň ösüş taryhy.

3. Filologiýa ylmynyň ösüş taryhy.

2. Ylmyň jemgyýetdäki hyzmaty nämeden ybarat?

1. Adam zähmetini ýeňilleşdirmekden.

2. Дълэд akyl äetirmek, jemgyäet ızın peđdaly netijeleri gazanmakdan.

3. Tehnikany ısdırmekden.

3. Häzirki zaman ylmynyň häsiýetli aýratynlyklary

1. Metodologik nukdaýnazardan ylma dialektiki materializmiň we derňewiň eksperimenmental usullarynyň giňden aralaşmagy.

2. Ylmy derňewleriň tehnika öwrülip, önümçilige ornaşdyrylyşynyň tizleşmegi we ylmy-tehniki öňegidişligiň adam zähmetiniň häsiýetini uzgertmegi.

3. Ylymda differensiasia we integrasiýa meýilleriniň güýçlenmegi.

4. Ylmy hünärmenleriň hem-de ylmy edebiýatlaryň ylma edilýän harajatlaryň san tađdan artmagy.

5. Jogaplaryň hemmesi-de häzirki zaman ylmyna häsiýetli aýratynlyklardyr.

4. Ylmy işgärler:

1. Ylmy institutlaryň işgärleri.

2. Ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlary.

3. Tassyklanan tema boýunça ýörite ylmy-derňew işlerini alyp barýan ýokary bilimli hünärmenler.

5. Ylmy işgärler nirelerde taýýarlanylýar?

1. Uniwersitetlerde.

2. Politehniki institutlarda.

3. Pudaklaəyn institutlarda.

4. Ýokary okuw mekdeplerinde.

6. Ýokary okuw mekdeplerinde talyplara ylmy iş öwretmegiň görnüşleri haýsylar?

1. Ýörite dersler, ýyllyk (kurs) we diplom işleri, olimpiadalar.

2. Umumy we amaly okuwlar

3. Цълмзілік tejribeligi

7. Ylmy edaralar.

1. Ylymlar Akademiýasynyň ylmy institutlary

2. Pudaklaəyn ylmy-barlag institutlary

3. Ýokary okuw mekdepleri

4. Ylmy-derňew işleri alnyp barylýan edaralaryň hemmesi ylmy edara hasaplanylýar.

8. Ylmy derejeler.

1. Dosent, professor, akademik

2. Ylymlaryň kandidatlary, ylymlaryň doktorlary

9. Ylmy atlar.

1. Ylymlaryň doktory, ylymlaryň kandidaty
2. Dosent, professor, akademik, akademiýanyň habarçy agzasy, uly ylmy işgär.

10. Nähili derňewlere fundamental teoretiki derňewler diýilýär?

1. Tebigatyň, jemgyýetiň osüş kanunlaryny anyklamaga bagyşlanan derňewlere.
2. Ylymda belli bolan kanunlary önümçilikde ulanmagyň ýollary gözlenilýän derňewlere.
3. Täze tehnikanyň ýa-da täze önümiň nusgasyny döretmek maksady bilen geçirilýän derňewlere.

11. Nähili derňewlere ylmy-amaly derňewler diýilýär?

1. Ylymda belli bolan kanunlary önümçilikde ulanmagyň ýollary gözlenilýän derňewlere.
2. Tebigatyň belli bolmadyk syralaryny açmaga bagyşlanan derňewler.
3. Täze tehnikanyň ýa-da täze önümiň synag nusgasyny döretmek maksady bilen geçirilýän derňewlere.

12. Nähili derňewlere ylmy işlenme (razrabotka) diýilýär?

1. Täze tehnikanyň ýa-da täze önümiň synag nusgasyny döretmek maksady bilen geçirilýän derňewlere.
2. Ylymda belli bolan kanunlary öwretmek maksady bilen ýazylan işlere.
3. Ylymda belli bolan kanunlary önümçilikde ulanmagyň ýollary gözlenilýän derňewlere.

13. Nähili işlere ylmy-metodik derňewler diýilýär?

1. Ylymda belli bolan kanunlary önümçilikde ulanmagyň ýollary gözlenilýän derňewlere.
2. Ylymda belli bolan kanunlary okuwçylara, talyplara öwretmek maksady bilen ýazylan işlere.
3. Täze tehnikanyň ýa-da täze önümiň nusgasyny döretmek maksady bilen geçirilýän derňewlere.

14. Haýsy ýagdaýda derňewiň netijesine ylmy açyş diýilýär?

1. Derňew netijesinde ylymda öň belli bolmadyk kanunlar açylsa.
2. Ylymda öň belli bolan kanunlara daýanylyp, täze tehnika ýa-da täze önüm döredilse.

15. Haýsy ýagdaýda derňewiň netijesine oýlap tapyş diýilýär?

1. Derňew netijesinde ylymda öň belli bolmadyk kanunlar açylsa.
2. Ylymda öň belli bolan kanunlara daýanyp, täze tehnika ýa-da önümiň täze görnüşi döredilse.

16. Ylmy işiň tema saýlamak etapy näme bilen tamamlanar?

1. Aspirantura girmek bilen.
2. Tema boýunça referat ýazmak bilen.
3. Temanyň Alymlar Geňeşinde tassyklanmagy bilen.

17. Ylmy işiň material ýygnamak etapy nämeden başlanýar?

1. Bibliografik görkezijilerden, kitaphana kataloglaryndan tema degişli ylmy edebiýatlary anyklamakdan.
2. Tema boýunça bar bolan ylmy edebiýatlary okap özleşdirmekden.
3. Delillik faktik materiallary toplamakdan.

18. Ylmy işiň meýilnamasyny düzmek etapy nämeleri öz içine alýar?

1. Ўйгналан ylmy we delillik materiallary analizlemegi we derňewiň maksadyny, wezipelerini anyklamagy, derňelmeli soraglaryň yzygiderliligini – tertibini kesgitlemegi.

2. Işde derňelmeli soraglary ylmy ýolbaşçy bilen maslahatlaşmagy.

3. Temany “Giriş”, “Esasy bölüm”, “Netije”, “Edebiýatlar”, Mazmuny” ýaly böleklere bölmegi.

19. Ylmy işiň derňew usulyny saýlamak etapynda edilmeli işler.

1. Derňew usullaryndan haýsyny ulanjagyňy ylmy ýolbaşçyňdan soramaly.

2. Ylmyň şol pudagynda ulanylýan derňew usullaryny düýpli özleşdirmeli we tema laýyklykda ýaramlysyny saýlap almaly.

20. Beýan ediş usuly (teswiri metod) diýip nämä düşüňýärsiňiz?

1. Tema boýunça ýygналan delillik materiallaryň teswirlenmegine.

2. Kowumdaş dillerdäki faktlaryň deňeşdirilip öwrenilmegine.

3. Kowumdaş däl dilleriň materiallarynyň degşirilip öwrenilmegine.

21. Degşirme derňew usuly diýip nämä düşüňýärsiňiz?

1. Dürli döwürlere degişli faktlaryň deňeşdirilip öwrenilmegine.

2. Tema boýunça ýygналan delillik materiallaryň teswirlenmegine.

3. Kowumdaş dillerdäki faktlaryň deňeşdirilip öwrenilmegine.

4. Kowumdaş däl dilleriň materiallarynyň degşirilip öwrenilmegine.

22. Deňeşdirme derňew usuly diýip nämä düşüňýärsiňiz?

1. Tema boýunça ýygналan delillik materiallaryň teswirlenmegine.

2. Kowumdaş dillerdäki faktlaryň deňeşdirilip öwrenilmegine.

3. Kowumdaş däl dilleriň materiallarynyň degşirilip öwrenilmegine.

4. Dürli döwürlere degişli faktlaryň deňeşdirilip öwrenilmegine.

23. Deňeşdirme-taryhy derňew usuly diýip nämä düşüňýärsiňiz?

1. Kowumdaş dillerdäki faktlaryň deňeşdirilip öwrenilmegine.

2. Kowumdaş däl dilleriň materiallarynyň degşirilip öwrenilmegine.

3. Dil birliklerindäki ösüş-özgerişleriň ugruny we olardaky esasy meýilleri anyklamak üçin dürli döwürlere degişli faktlaryň deňeşdirilip öwrenilmegine.

M A Z M U N Y

GIRIŞ.....	7
Ylym we onuň jemgyýetdäki hyzmaty	
1. Ylym –jemgyýetiň öndüriji güýji hökmünde.....	9
2. Häzirki zaman ylmynyň häsiýetli aýratynlyklary.....	12
Ylmy işgärler we olaryň taýýarlanylşy	
1. Ylmy işgärleri taýýarlamakda ýokary mekdepleriň orny.....	16
2. Ylmy işgärleri taýýarlamagyň görnüşleri. Ylmy derejeler we ylmy atlar.....	20
Ylmy edaralar, olarda ylmyň guralyşy we dolandyrylyşy	
1. Ylymlar akademiýasynyň garamagyndaky ylmy edaralar.....	24
2. Pudaklaýyn ylmy-barlag institutlary	25
3.Ýokary okuw mekdepleri.....	26
4. Ylmy ederalarda ylmy işiň guralyşy we dolandyrylyşy	27
Ylmy derňewler, olaryň aýratynlyklary we toparlara bölünişi	
1. Ylmy işiň aýratynlyklary	31
2. Ylmy derňewleriň toparlara bölünişi.....	31
Ylmy derňewiň etaplary. Ylmy işiň tema saýlamak etapy.....	35
Ylmy işiň material ýygnamak etapy	
Ylmy edebiýatlary gözlemegiň usullary	40
Ylmy edebiýatlary okamagyň we özleşdirmegiň usullary.....	41
Delillik maglumatlaryň ýygnalyşy; kartočka, anketa usullary.....	48
Ylmy işiň derňew usulyny saýlamak etapy.....	51
Ylmy işiň maksadyny, wezipelerini kesgitlemek we meýilnamasyny düzmek etapy	
1. Derňewiň maksadynyň, wezipeleriniň kesgitlenişi.....	54
2. Ylmy işiň meýilnamasyny düzmek.....	55
Ylmy işiň dernew geçirmek etapy.....	59
Ylmy işiň tekstini taýýarlamak etapy	
1. Ylmy işleriň tekstinden edilýän talaplar	62
2. Ylmy işiň bölümleri we olarda berilmeli maglumatlar.....	64
3. Ylmy işiň dilinden edilýän talaplar.....	66
4. Ylmy işlerde bibliografik maglumatlaryň berlişi	71
Ylmy işi goramaga taýýarlyk etapy	
1. Ýyllyk we diplom işleriň goralýşy.....	81
2. Dissertasion işleriň goralýş aýratynlyklary.....	82
Ylmy derňewleriň netijelerini önümçilige ornaşdyrmak etapy	
1. Ylmy derňewiň netijesiniň önümçilige ornaşdyrlyşy.....	89
2. Ylmy işiň redaktirlenişi we neşir edilişi.....	89
GOSMAÇALAR.....	93
1. Esasy koppektura belgileri	
2. Ýyllyk işiň titul listiniň nusgasy	
3. Diplom işiň titul listiniň nusgasy	
4.Dissertasion işiň awtoreferatynyň titul listiniň nusgasy	

5. Türkmenistanyň ylym ylgamyny kämilleşdirmek hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň karary
6. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň karary
7. Türkmenistanda ýokary derejeli hünärmenleri we ylmy işgärleri taýýarlamagy üpjün etmek hem-de ylmy taslamalara döwlet maliýe golgawyny bermek hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň karary
8. “Ylmy barlaglaryň esaslary” dersi boýunça testler

Begmyrat Weýisow

Ylmy barlaglaryň esaslary

TDU-nyň neşirýaty

Ýörite redaktory:

Kompýuter ýygymy:

Tehniki redaktory:

744025. Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly,
Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersiteti

Ýygnamaga berildi 10.01.2009 ý. Çap etmäge
rugsat edildi 18.01.2009 ý. Biçimi 60 x 84 1/16.
Tekiz çap ediş usuly. Şertli çap listi 6,25.
Hasabat-neşir listi 6,03. Neşir № 18.
200 nusgalyk. Sargyt № 103.